

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt Danskernes Historie Online - Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

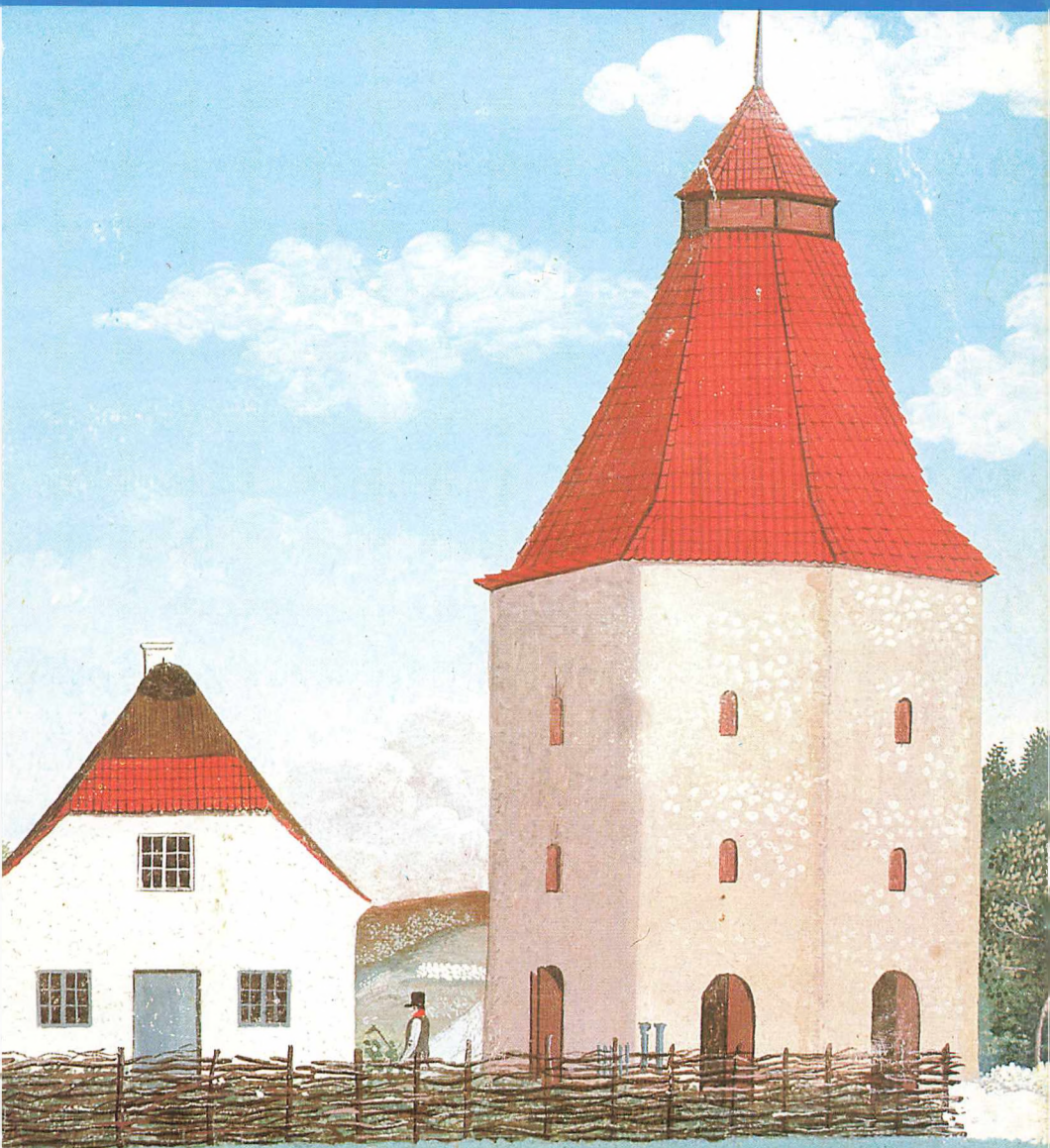
Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

FRA VIBORG AMT 1985

FRA VIBORG AMT

1985

Årbog udgivet af Historisk Samfund for Viborg amt

50. årgang

FRA VIBORG AMT 1985

er redigeret af

Paul G. Ørberg

under medvirken af

Morten Øllgaard

Lay-out og tryk:

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Trykt i 800 eksemplarer

ISBN 87-87235-36-6

Indhold

CHR. JACOBSEN	
Kalken i Daugbjerg og Mønsted	7
THOMAS BLOCH RAVN	
Snapsting og markedshåndværk – <i>Omkring en Christiansfeldtskomagers besøg i Viborg 1779</i>	41
STIG HOLSTING	
Vor Frue af Karup – et 500 års minde	69
JENS KONGSTED LAMPE	
Det mekaniske ur i Viborg-egnens malerkunst	83
SMÅSTYKKER	
Anmærkninger til et gammelt lokalhistorisk værk, <i>af Kristian Vestergaard</i>	92
Anmeldelse	96
Samfundet siden sidst	97
Viborg Stiftsmuseum 1984-85	98
Viborg-litteratur	99
Lokalhistoriske arkiver	106
Årbogens annoncører	108

Forsidebilledet viser den store fællesovn i Daugbjerg, malet i 1839 af R. H. Kruse. – Efter: Johs. E. Tang Kristensen »Rasmus Henrik Kruse. Naturmaler og antiekvar« (1979). Original på Morsland historiske Museum.

HISTORISK SAMFUND FOR VIBORG AMT

Bestyrelse:

Provst *Morten Øllgaard*, Vorde, formand.
Arkivar *Paul G. Ørberg*, Tapdrup, næstformand.
Oberstløjtnant *Ingvar Musaeus*, Birgittelyst, sekretær.
Sekretær *Else Hansen*, Viborg, kasserer.
Museumsinspektør *Marianne Bro-Jørgensen*, Viborg.
Domprovst *K. Gjesing*, Viborg.
Materielforvalter *H. Spanggaard Munch*, Viborg.
Museumsleder *Aksel Nielsen*, Thorning.
Fuldmægtig *H. P. Pedersen*, Bjerringbro.
De fire førstnævnte udgør forretnings- og økonomiudvalget.

Revisorer:

Bankfuldmægtig *Finn Bertel*.
Assistent *Jeanne Kjeldsen*.

Samfundets ekspedition:

Fru Else Hansen,
Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg
Tlf. (06) 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Bidrag til årbogen

sendes til arkivar *Paul G. Ørberg*, Landsarkivet, 8800 Viborg.

Kalken i Daugbjerg og Mønsted

Kalkens opståen

Indtil hedeopdyrkningen for alvor satte ind efter 1864, var det ikke nogen let sag for hedens beboere at skaffe sig udkommet. Deres egentlige næringsvej – landbruget – kunne ikke give føden: ganske vist rådede hedebonden over store arealer – somme ejede flere tusinde tønder land – men den allestedsnærværende lyng var en overmægtig fjende, som holdt størsteparten af arealet besat og følgelig spændte ben for agerbruget. Og på agerbruget hvilede husdyrholdet – den egentlige indtægtskilde. Nogle enkelte får, eventuelt et par vantrevne køer, udgjorde ofte hedebondens hele besætning, hvilket naturligvis slet ikke forslog til livets oprethold, end ikke hvor nøjsomhed og sparsommelighed sad i højsædet. Skulle dagen og vejen klares, måtte hedebonden finde udveje for at spæde sin beskedne indkomst op.

Overalt i hedeegnene fandt bønderne disse udveje. Naturgivne muligheder, opfindsomhed og flid blev hovedhjørnestenene i deres med held kronede bestræbelser på at klare sig, idet de optog og med energi drev en række bierhverv. Af disse er uden for al tvivl hosebindingen den mest kendte, forevigt som den er blevet i Blichers »Æ Bindstouw«. I økonomisk henseende mere vigtig var dog lervareproduktionen, der især omfattede fremstillingen af de sorte jydepotter, som solgtes overalt i hjemlandet, men også eksporteredes i stor målestok til f.eks. Tyskland. Foruden disse to hovedartikler frembragtes kniplinger, hornskeer, træsko, tørrede fisk, dynevår og meget andet.

De fleste af produkterne tilvirkedes af bønderne og deres tjenestefolk i fritiden – især om vinteren, hvor avlingen kun stillede ringe krav til arbejdskraften. Afhændelsen af det fabrikerede skete for det meste gennem mellemmand – men usædvanligt var det ikke, at producenten selv falbød sine varer på diverse markeder eller drog rundt – ofte helt til udlandet – for at opsøge et købedygtigt publikum. Herved opstod en overraskende stor trafik i de tilsyneladende ellers så øde hedeegne.

Dette samkvem øgedes så meget mere derved, at hver egn fremstillede sin specialitet, hvorved behovet for udveksling opstod. Uden at det skal tages helt bogstaveligt, kan man hævde, at strømpebindingen foregik på Herning-Viborg-egnen, pottemageriet på Varde- og Skive-egnen, knipleriet i Sønderjylland, fremstillingen af trævarer på Silkeborg-kanten og så fremdeles. I vor tid ville man nok sige, at hver egn havde fundet sin niche, idet herved forstås en produktion, som ingen eller kun få andre havde taget op.

En niche af helt enestående art havde beboerne af de to sogne Mønsted og Daugbjerg på Viborg-egnen skabt sig i kraft af de helt specielle forhold, som jordbunden her frembød. Ved et naturens lune lå nemlig kalken i disse to sogne så nær overfladen, at den var let at bryde – og dernæst let at gøre i penge, da den udgjorde en vare, som var stærkt efterspurgt. I begge byer fremstilledes derfor kalk i stor målestok, hvorved mange hænder sattes i arbejde og mange munde mættedes, men vel at mærke kun i byerne selv, idet den lokale befolkning havde sat sig solidt på alle produktionsleddene: brydningen, brændingen og distribueringen. Kalkens betydning for de to sognes økonomi kan derfor næppe overvurderes.

Mønsteds og Daugbjergs beliggenhed ovenpå så at sige en guldklump er resultatet af underjordiske kræfters virksomhed i en fjern fortid: stærke spændinger i dybet tvang dele af jordens indvolde opad, så kalklagene, som ellers ligger dybt begravede under kilometer-tykke aflejringer, udstødtes og nåede overfladen – eller næsten da – i netop denne egn. Hvornår denne dramatiske begivenhed fandt sted vides ikke – nogle mener før, andre efter istiden. For lægmand er dette kronologiske problem uvæsentligt, for ham er det vigtigere, at man i dag er i stand til at kunne redegøre for det begivenhedsforløb, som resulterede i kalkens opdukken i Mønsted og Daugbjerg.

Historien falder i 3 akter, hvoraf den første udspillede sig for 220 millioner år siden, i den periode geologerne kalder perm. Da var hele Nordsøområdet, inklusive størsteparten af det nuværende Danmark, dækket af et lavvandet hav samtidig med, at klimaet var varmt og tørt. Under disse omstændigheder fordampede havvandet i et raskt tempo, hvorved dets indhold af salte udskiltes og sank til bunds. Gennem hele permtiden, 30 millioner år, virkede området som en kæmpemæssig saltpande, hvis produktion ophobedes i et mere end 1000 meter tykt lag, som kun fandt plads derved, at havbunden uafsladelig sænkede sig.

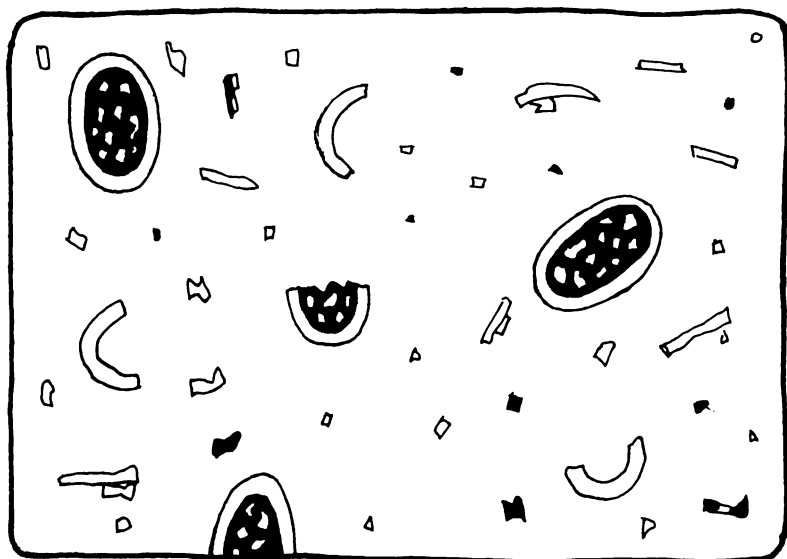
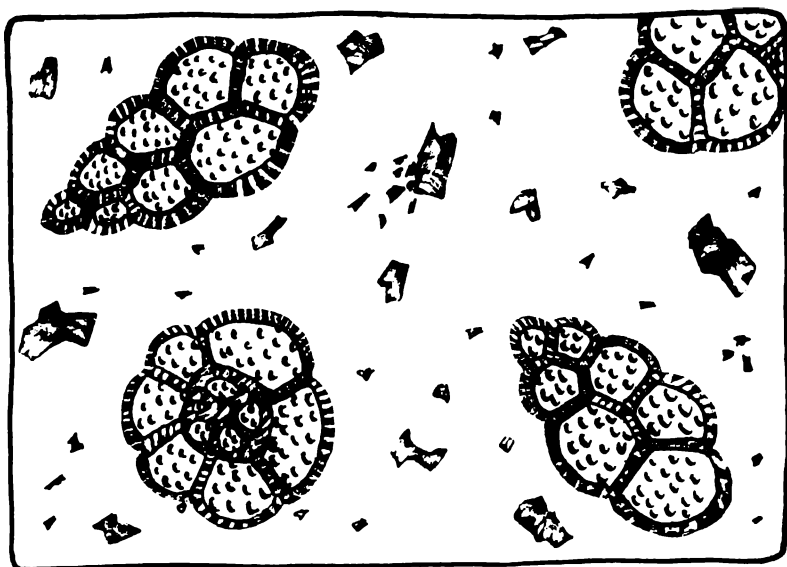
Med perm-tidens ophør forsvandt det livløse salthav. I de næste 70 millioner år skiftede scenen flere gange, så området snart var tørt land, snart dækket af hav. For den historie, som fortælleres her, spiller denne lange periode ikke nogen egentlig rolle – værd at bemærke er kun, at nye aflejringer uophørligt lagde sig over de gamle, så saltlaget efterhånden begravedes under lag, hvis mægtighed måles i hundreder, ja, sine steder i tusinder af meter.

2. akt tager sin begyndelse 120 millioner år før vor tid. Igen er området dækket af hav, nu et 5-600 meter dybt hav med en særdeles behagelig temperatur fremkaldt af det subtropiske klima, som da herskede på vore breddegrader. Dette hav var i helt usædvanlig grad præget af ro – ingen flodudløb eller havstrømme forstyrrede det, ingen orkan mægtede at påvirke de dybere vandlag, kun den evige ebbe og flod sørgede for en smule bevægelse.

I et sådant hav er livsbetingelserne gode – og det var da også myldrende fuldt af skabninger. Udviklingshistorisk er vi midt i krybdyrenes storhedstid – og vi må tro, at vort hav også indeholdt bizarre repræsentanter for dem: den 5-7 meter lange piratøgle, svaneøglen, der målte sine 15 meter, og albatrosøglen, der svang sig i luften på sine 4 meter lange vinger. Men også andre dyrearter var i den tid af overdreven størrelse – det vil være nok at nævne kæmpeskildpadden, der målte 4 meter på hver led, og kæmpesilden, der nåede en længde på 5 meter.

Ingen af disse store dyr kendes fra fund i Danmark, hvilket dog ikke er ensbetydende med, at de ikke har været her. Derimod har man gennem fund af forsteninger påvist forekomsten af koraller, hajer og blæksprutter (vættelys) på vore breddegrader i den tid, ligesom en mere triviell fauna bestående af muslinger, østers og søpindsvin (sebedejesten).

Al naturens opfindsomhed til trods blev ingen af de store krybdyr kendetegnende for tidsalderen – det blev, pudsigt nok, to bittesmå, éncelledede organismer, som kun kan ses i mikroskopet. De har ingen danske navne, men på latin kaldes de henholdsvis foraminiferæ, d.v.s. den hulbærende, og kokkolit, d.v.s. kuglesten. Fælles for dem er, at cellen omgives af en solid kalkskal – se tegning næste side – som ydede de sarte organismer en effektiv beskyttelse mod verdens hårde stød. Men denne lighed er kun overfladisk, for faktisk er der tale om to meget forskellige væsener, idet foraminiferæ regnes til dyreverdenen, mens kokkolit hører til planteverdenen.

*Stærkt forstørrede gengivelser af foraminiferer, øverst, og kokkoliter, nederst.
Tegning: Majken Bentzen.*

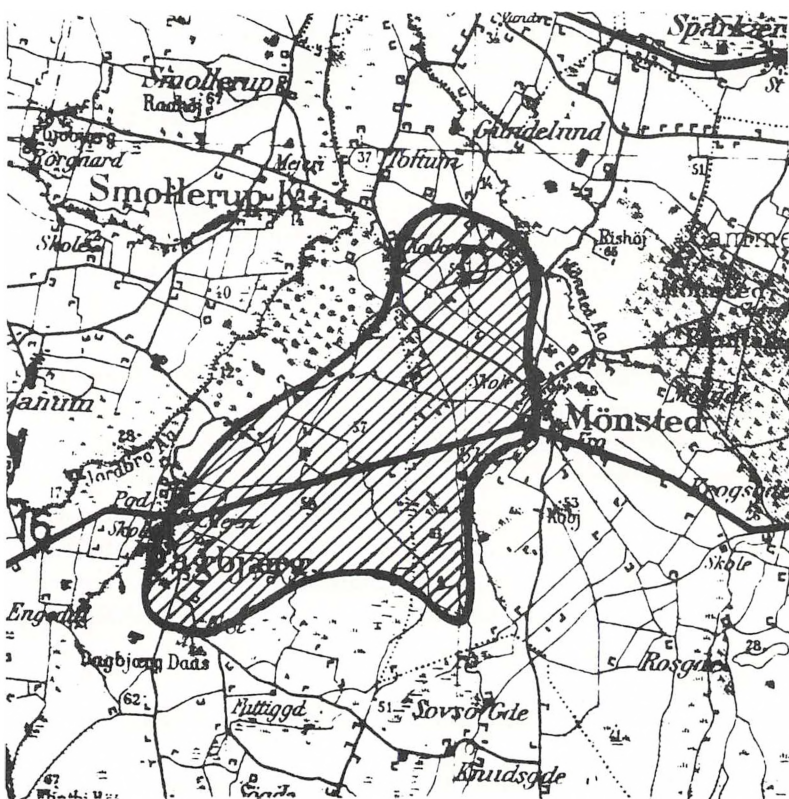
Tidens subtropiske hav var opfyldt af myriader af disse skalbærende organismer, som svævede rundt overalt i dets rolige vand. Når cellen døde, sank skallen til bunds, hvor der efterhånden samledes lag, der sine steder overstiger 2 km i tykkelsen – et uafviseligt vidnesbyrd om deres utrolige mængde, men også om det helt ubegribeligt lange tidsrum – 50 millioner år – som medgik til lagets dannelse.

Vægten af de overliggende lag kittede de underliggende sammen til en blød sten, som nu til dags går under navnet kalk eller kridt, hvilken sidste betegnelse har givet anledning til at kalde den lange forhistoriske periode, hvor laget dannedes, for kridttiden.

Indlejret i kalken findes knolde eller hele lag af flint. Også denne bjergart kan føre sin oprindelse tilbage til et mikroskopisk væsen, i dette tilfælde en kiselsvamp. Den levede fritsvævende i kridttidens hav, men ved dødens indtræden tumlede dens skelet mod bunden, hvor det kom til at ligge blandt skallerne af kalkorganismene. Senere opløste gennemsvivende vand skeletternes kiseltsyre, som det transporterede andetsteds hen, hvor det af uforklarlige grunde atter udfældedes, og sammen med kvarts dannede de nævnte knolde og lag. Også kulstof indgår i flinten og bestemmer dens farve, der spænder fra grå til kulsort.

Efter kalkens dannelse hobedes nye lag ovenpå bestående af ler og sand. På et tidspunkt var scenen klar til tredje akt: trykket fra de kilometertykke lag blev efterhånden så stort, at saltlaget allernederst blev plastisk, altså i realiteten flydende. På grund af dets ringe vægtfylde vil salt i denne tilstand tvinges opad af de overliggende, tungere aflejringer, hvorved dannes store saltpropper, som i deres opadstræben bryder al modstand og skubber lagene ovenover opad. Saltlaget selv når aldrig overfladen, men lag, som før lå langt nede i dybet, kan på den måde bringes ganske tæt overfladen. En sådan opadgående forskydning af jordlagene kalder geologerne en horst.

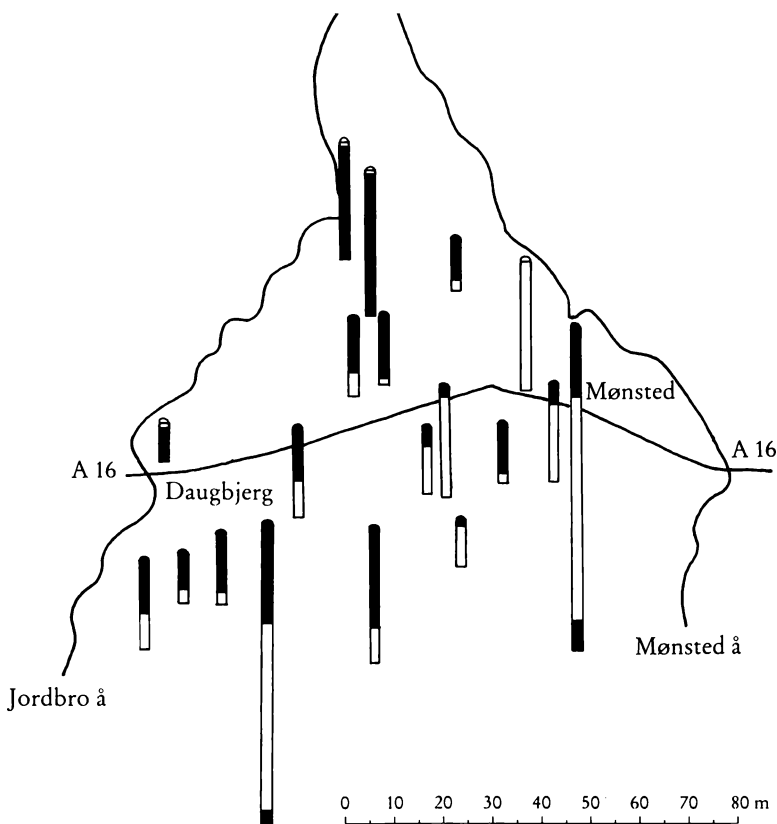
Daugbjerg og Mønsted ligger på toppen af en sådan horst. Under de to byer må jordlagene have besiddet visse svagheder, som blev afgørende for, at forskydningen kom til at foregå netop her, da saltets tryk steg til det uimodståelige. Foran sig skubbede saltet en prop bestående af alle de overliggende jordlag, som ved denne hændelse løftedes mere end 1000 meter i vejret – og heriblandt kalklaget, som derved nåede op i nærheden af jordoverfladen. Lige efter opskydningen må denne horst have været et af Jyllands højeste punkter – tilbage af den står nu blot stubben, idet toppen forlængst er gået til som et

Kalkhorstens udstrækning angivet ved skravering.

resultat af elementernes evindelige nedbrydningsarbejde. Lægges her- til, at aflejringer fra istiden nu dækker området, forstår man, at Daugbjerg-Mønsted ikke i landskabelig henseende adskiller sig fra andre jyske egne.

Alligevel kendes horstens udstrækning temmelig godt. Denne vi- den er indhentet via borer, fortrinsvis brøndboringer. Brøndbo- rerne har i efterhånden mange år skullet indberette, hvilke jordlag deres bor passerede, hvorfor man i dag står med en mængde indberet- ninger, også fra vort område. Nogle af indberetningerne melder om, at boret er stødt på kalk – og netop kalkens tilstedeværelse i denne højde er et sikkert tegn på, at vi er indenfor horstens område, idet

Brøndboringer i Daugbjerg-Mønsted-området. Forklaring: ses teksten. Diagrammet er udarbejdet af forfatteren på grundlag af Geologisk basiskort, Viborg, DGU 1976.

kalken ellers findes langt dybere. Det er nu en let sag at prikke kalkfundene ind på et kort, hvorefter horstens omfang er fastlagt, som det fremgår af omstående kort.

I hele det afmærkede område findes kalk i vekslende dybde og i vekslende lagtykkelse, som det ses af den skematiske tegning ovenfor, der viser en række boreresultater. Hver søjle repræsenterer én boring – toppen angiver boringens geografiske placering, længden dens dybde, hvid angiver kalken, mens sort markerer alle andre forskellige jordlag.

Det ses, at kalken når helt op til overfladen ved Mønsted kalkværk – og at det samme er tilfældet nord for Daugbjerg og ved Staunsbjerg,

men her er laget så tyndt, at det ikke kan tilskrives selve horsten, nærmere må der være tale om en slags udskridning fra den. Alle andre steder dækkes kalken af et jordlag, hvis tykkelse varierer fra 2 til 20 meter.

To steder gennembyrder boringer kalklaget: det ses, at laget ved Daugbjerg er knapt, ved Mønsted godt 40 meter tykt. Under det findes nye kalklag, men af en anden type, som ikke frembyder de samme økonomiske muligheder. Guldklumpen, som Mønsted og Daugbjerg ligger på, består altså i et ca. 40 meter tykt kalklag, som dog måtte både brydes og brændes, forinden det kunne veksles med klingende mønt.

Brydningen af kalken

Hvornår udnyttelsen af kalkhorsten under Daugbjerg og Mønsted er begyndt, vides ikke. Alligevel hører man ofte, at kalkbrydningen rækker tilbage til Gorm den Gamles tid, men denne påstand er ganske udokumenteret – og helt usandsynlig: kalkbrydningen er næppe kommet i gang, før man havde noget at bruge kalken til – og det fik man først, da byggeri med sten for alvor vandt indpas. Det skete o. 1100, hvor den nye religion, kristendommen, var blevet så konsolideret, at den kunne indlede et landsdækkende kirkebyggeri, som må have krævet kalk en masse.

Men allerede længe før den tid har man åbenbart været klar over jordbundens særlige beskaffenhed her på egnen. Det tyder navnet Mønsted i hvert fald på – dets betydning er ganske vist uklar, men forleddet er sammenligneligt med navnet Møn, som nogle stednavneforskere forklarer som en afledning af ordet mo, der betyder hvidlig mergel eller kridt og bruges endnu i ordet moler. Dersom denne tolkning også bruges på Mønsted, skulle navnet altså betyde stedet, hvor der er kalk, hvilket jo stemmer helt godt med de faktiske forhold. Stednavne med endelsen -sted henføres til folkevandringstiden, d.v.s. omkring år 600 – så langt tilbage skulle kendskabet til kalkforekomsten altså gå.

Sikker underretning om udnyttelsen af kalkforekomsterne på Daugbjerg-Mønsted-egnen fås først i 1587, hvor Frederik 2. forlangte, at den kalk, der skulle bruges til ombygningen af Silkeborg slot, skulle købes i Daugbjerg, fordi den var særlig god. Denne berømmelse var naturligvis ikke erhvervet på et enkelt år, men desværre giver

meddelelsen os ikke noget fingerpeg om, hvornår brydningen var påbegyndt – lige så lidt som oplysninger om, hvorledes udvindingen foregik. Sandsynligheden taler dog for, at der i begyndelsen arbejdedes i åbne brud, og at grubedriften indførtes relativt sent.

Hvordan dette nu end forholder sig, så bygger B.S. Ingemann udelukkende på sin digteriske frihed og ikke på konkret viden, når han i sin bog »Erik Menveds barndom« lader stimænd og kongemor-dere skjule sig i gruberne allerede i 1286. Det samme må siges om Jeppe Aakjær, som lader Jens Langkniv bo i grubegangene i 1600-tallet – men chancen for, at han kan have ret er unægtelig større, selvom det først er i 1750, at vi får sikkerhed for, at kalkbrydningen foregik i gruber.

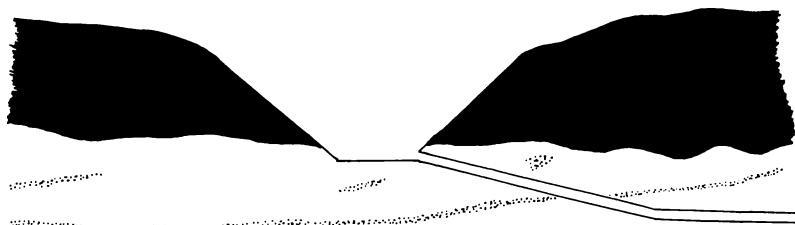
Når vi ikke hører om grubedrift før, kan årsagen være den, at det sparsomme kildemateriale ved et tilfælde undlader at omtale sagen. Men grunden kunne også være den, at minedriften er af forholdsvis sen dato. Alt tyder på, at Mariager-egnen oprindeligt var helt dominerende på kalkmarkedet i Jylland, men produktionen her sygnede hen og ophørte helt omkring 1700, hvorefter Daugbjerg-Mønsted erobrede markedet. Denne udvidelse af salgsområdet har krævet en forøgelse af produktionen og måske en omlægning af driftsformen, hvorfor det er tænkeligt, at grubedriften indførtes ved den lejlighed – i det mindste må hovedparten af gruberne stamme fra tiden efter 1700.

Hvordan kendskabet til grubedrift er kommet her til egnen er ukendt. Noget tyder på, at én eller anden fjandbo selv har fostret ideen – i hvert fald forekommer den anvendte teknik enestående primitiv og kan næppe være inspireret af erfarne bjergværksfolk. I 1866 besøgte digteren A.M. Goldschmidt Daugbjerg og giver følgende beskrivelse af en typisk grube:

»Efter at have gået en strækning over bakke og dale nåede vi en grube (kove). Man graver en sådan efter skøn; det gælder kun om at trænge gennem den frugtbare jord ned til kalkstenen, som på hele strækningen danner underlaget, men rigtignok ikke overalt er lige god. Ved gravningen tilvejebringes et stort hul, der går nedad som en tragt til det sted, hvor man finder kalkstenen og hugger sig ind under jorden. For at have så lidt jord som mulig at skaffe bort gør man tragtens sider så stejle som mulig, og arbejdet ved at skaffe kalken, børen af mennesker, fra gruben op ad de stejle sider bliver derfor meget stort ...

Selve gruben består af en smal gang, udhuggen i lidt over mandshøjde, og som skråner nedad, hist og her med sidegange eller med en lidt

større plads; den, vi gik i, var vel hen ved 300 alen lang. Man går der som i en anden bjerggrube med fakkel eller lys; men ved lyset ses gangens sider hvide. Der er altid god, frisk luft dernede, hvilket nogle forklarer af, at kalken er porøs. Undertiden støder man i sin søgen efter god kalk på ældgamle gange og graver sig ind under dem – thi jo dybere man kommer ned, desto bedre er kalkstenen –; undertiden møder man også vand, og det er en slem hindring.«

Tværsnit af kalkgrav. Tegning: forfatteren efter skitse af herredsfoged Bülow 1829 gengivet i Fra Viborg amt 1953, s. 109. Sort angiver morænelag, hvid kalk, mens prikkerne forestiller flintlag.

Ovenstående skitse, der er baseret på en tegning fra 1829 af en kalkgrube i Mønsted, illustrerer på fortræffelig vis Goldschmidts ord. Størrelsen af det tragtformede hul var afhængig af kalkens dybde under jorden, idet det måtte gøres større jo dybere kalken fandtes for at forhindre sidernes nedskridning. Opgangen fra graven gik over hullets venstre kant, der i den anledning var udstyret med en trappe opbygget af flintesten. Lige efter indgangen skræner grubegangen stærkt, hvilket skal ses som en sikkerhedsforanstaltning, idet faren for sammenstyrtning var størst, hvor kalklaget over gangen var tyndt. Den største risiko for sammenstyrtning fandtes følgelig ved selve indgangen, hvor loftet var spinkelt. For at styrke dette sted forsynedes selve indgangshullet med en solid træramme, ligesom loftet på gangens første stykke støttedes med træstammer.

Når overfladejorden var fjernet og kalklaget nået, brød huggeren med sin hakke ind i kalken, og grubens dannelse begyndte. De frigjorte kalksten bares ud af gruben og op over det tragtformede huls side – dette arbejde udførtes af kvinder, som bar kalken på et trug foran sig. Efterhånden som gruben førtes længere og længere ind, kom flere bærersker i arbejde, idet hver enkelt bar byrden et bestemt

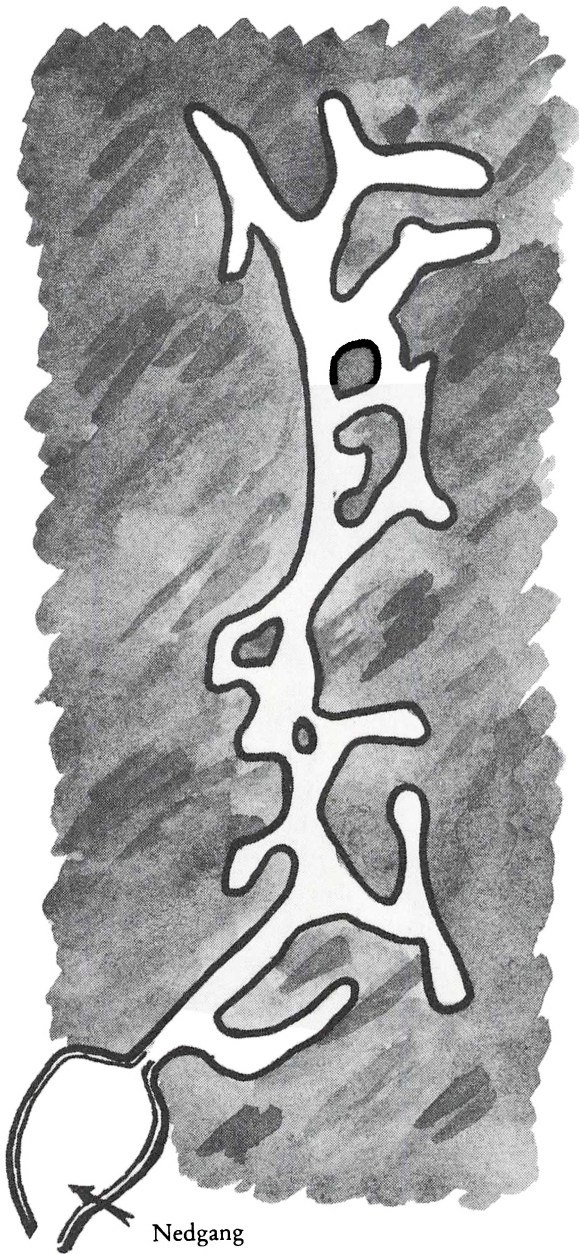

Hans Smidth: En kove i Daughjerg kalkgruber. Efter M. Galschiøt: Danmark, bd. I, 1887.

stykke og overlod den til den næste, hvorved afstanden blev afgørende for, hvor mange kvinder der var brug for.

Huggeren søgte bestandig at finde den bedste kalk. Hans bestræbelser i så henseende resulterede i, at gangene blev uregelmæssige på enhver måde. I almindelighed er de vel et par meter brede og knap så høje, så man relativt let kan færdes i dem, men sine steder aftager højden brat, så man må dukke hovedet for ikke at støde det – på disse steder er huggeren rendt ind i et lag af flint, som han gik udenom, eftersom flinten var til ingen gavn. Også gangens retning bar vidne om kalkens lunefuldhed – snart gik den helt ligeud, snart vred den sig lidt til venstre for straks efter at svinge til højre. Denne forvirring øgedes derved, at huggeren sine steder lod større partier stå og stødte frem på begge sider af dem, hvorved der opstod parallelle gangsystemer, og endnu mere ved at han nu og da forfulgte særlig givtige årer, hvorved opstod sidegange til hovedgangen.

En typisk grubegang ses på omstånde kortskitse, der viser den gang i Dybdal i Daughjerg, som om sommeren vises frem for turister. Den er ikke alene typisk ved sit uregelmæssige forløb, men også ved sin længde, som fra indgangen til det inderste andrager 300 alen eller

Nedgang

Grubegang i Dybdal i Daugbjerg sogn. Tegning: Majken Bentzen.

200 meter. De 300 alen synes at have været grænsen for grubernes længde – hermed var afstanden blevet så stor, at 10 bærsker måtte tages i anvendelse, og grubens rentabilitet har sikkert ikke tilladt at benytte flere, hvilket turde være den rationelle forklaring på, at man ikke trængte længere ind.

Oftentimes hører man, at hele området mellem Daugbjerg og Mønsted er undermineret, hvorfor det skulle være mulig at gå fra den ene by til den anden under jorden. Dette har sikkert intet med virkeligheden at gøre – grubernes ovenfor nævnte maksimumlængde forhindrer det effektivt. Men klarhed over, hvad der gemmer sig af grubegange under jorden, har man slet ikke – flere forsøg på at kortlægge dem har ganske vist været gjort, men resultaterne herfra kendes desværre ikke. Det er dog klart, at der findes mere vidtstrakte systemer end det viste fra Dybdal – deres opståen skyldes, at nye gange ved tilfældigheder er stødt på gamle, hvorved flere gruber står i indbyrdes forbindelse. Alligevel overdriver folkesnakken sikkert mulighederne for at fare vild under jorden slet ikke så lidt.

Den udrømmede mængde fra en grube af de ovenfor nævnte dimensioner har udgjort mindre end 1000 m³ – et overraskende lavt tal svarende til blot 50 moderne vognlæs. Det frigjorte materiale omfattede foruden den attråede kalk også affald i form af flint, som placeredes i grubegangens sider eller andetsteds, hvor det ikke lå i vejen.

Om arbejdet i gruberne skriver Jeppe Aakjær med sin velkendte sociale indignation:

»Da var livet én eneste lang slavedag. Alt måtte ligge stille for kalken. Konen revs fra hjemmet og børnene for at trække i gruberne; mændene forsømte deres jorder...«.

Men måske er Aakjær her kommet lidt forkert i byen. I hvert fald oplyser førnævnte Goldschmidt følgende, baseret på selvsyn:

Der arbejdes kun om sommeren. Både huggeren, der altid var en mand, og bærskerne arbejdede 5 timer daglig – nemlig fra 10 til 12 om formiddagen og fra 4 til 7 om eftermiddagen. Betalingen var for huggeren 68 skilling om dagen – for bærskerne 24 skilling, hvortil for alle kom en kage, et fårelår og noget sul for hver ovenfuld. I forhold til tidens lønninger iøvrigt var her tale om en god betaling. Andre kilder støtter Goldschmidt, og et barbarisk slaveri har således ikke præget arbejdet i gruberne. Det må formodes, at agitatoren Aakjær i denne sag har taget magten fra lokalhistorikeren Aakjær.

Men dermed er ikke sagt, at arbejdsforholdene i gruberne var ideelle. Da kong Frederik 6. i 1826 besøgte Daugbjerg, steg han ned i en kalkgrube, hvor han chokeredes over de sikkerhedsmæssige mangler, som de underjordiske arbejdspladser frembød. Hjemkommen til København påbød han derfor straks Landhusholdningsselskabet at fremsætte forslag til en mere sikker og rationel drift af gruberne. Allerede året efter forelå resultatet: den tragtformede nedgang burde opgives og erstattes af en muret skakt formet som en brønd, hvorved risikoen for sammenskridning ville formindskes, ligesom det påpegedes, at sammenstyrtningsulykker ville kunne forebygges ved at føre skakten så dybt ned i kalklaget, at grubegangen også på det første stykke fik et vandret forløb og dermed et mere solidt kalkloft over sig.

Efter disse principper indrettedes nu to kalkgruber – én i Daugbjerg og én i Mønsted. Den første kom aldrig til at virke efter hensigten, da skakten uafslædig fyldtes med vand, hvorimod den anden fungerede upåklageligt. Alligevel kom de ikke til at danne skole – grubejerne holdt fast ved de gammelkendte driftsformer, som kørte videre, indtil den sidste kalkgrube lukkede lidt efter 1900. Dette kan ikke alene tilskrives den jyske bondes påståede skepsis overfor alt nyt, men må også skyldes, at den nedarvede arbejdsmåde havde vist sig overlegen, også i sikkerhedsmæssig henseende. Faktisk hører vi kun om én ulykke i gruberne, den indtraf 1779 og skildredes således i én af tidens aviser:

»Ved Bryrupgård i Mønsted sogn skete den 9. juni, at efter at gårdens beboere og medinteresserede, 8 i tal, havde i 22 uger ved 30-36 mennesker daglig, ladet kaste en ny kalkgrav, og de nu var kommen så vidt, at kalken kunne fåes, skred en del af den løse sand pludselig ned og kvalte 3 mennesker, en gammel kone (55 år) og 2 piger (20 og 19 år), som alle var nederst i graven for at opbære den udhugne kalkmaterie. Efter 5 dages kasten af mange mennesker er de døde nu fundne, af hvilke den ene pige, som fandtes liggende nederst i graven var knust fast på hver lem, halsen omdrejet og overalt ynkelig tilredt.«

Endnu en dødsulykke skete i forbindelse med grubedriften, men i dette tilfælde var omstændighederne ganske andre, som det fremgår af Randers Avis for 22. juni 1830:

»Følgende nærmere omstændigheder ved den ulykkelige tildragelse i Mønsted er bleven redaktionen meddelt fra vennehånd, arbejderne i kalkgruberne var gået op for at sove middagssøvn. To mænd lå tæt ved

hinanden, men den ene gik noget bort, da en del menneskers spektakkel i nærheden forstyrrede hans søvn. Kort efter hører han den tilbageblevne råbe om hjælp. Han og flere andre iler til, ser manden nedsunken i jorden til armhulerne og er ham på få skridt nær, da han forsvinder, så at sige, mellem hænderne på dem. De hører ham stønne under jorden, henter deres værktøj og kaster. De er ham så nær, at de endog ser pulden af hans hat – da synker han atter et par alen dybere. Således er de flere gange nær ved at gribe ham; men hver gang synker han igen og vånder sig i smerte og dødsangst.

Efter 36 timers forløb er det først muligt at få hans lig, der nu fandtes 15 alen under jorden.«

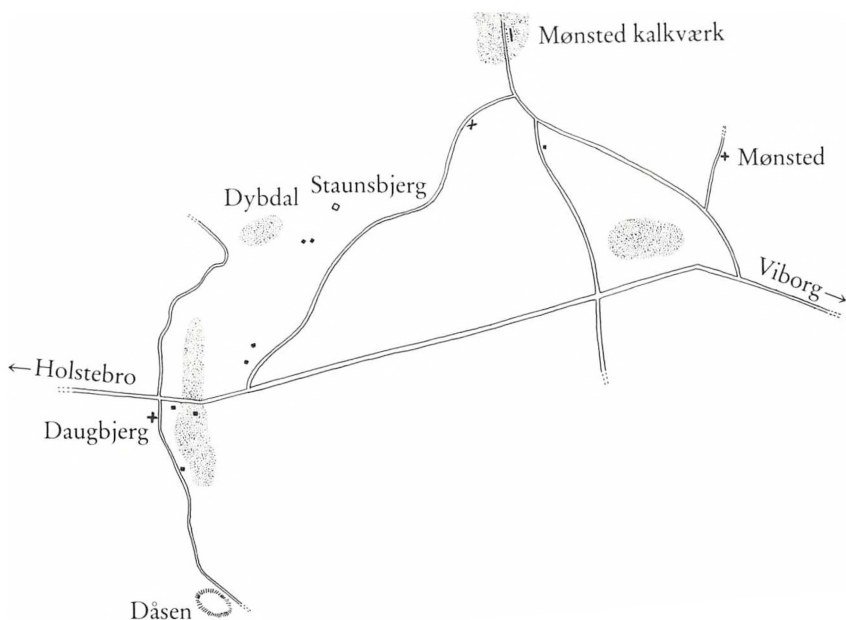
Denne ulykke må skyldes en sammenstyrtning i en gammel grube lige under den ulykkelige mand, hvorved overjorden er sunket ned og han med. Sådanne sammenstyrtninger har ikke været ualmindelige, men i dette tilfælde har skreddet været usædvanligt stort, velsagtens fordi det er sket på et sted, hvor de nedstyrtende jordmasser har kunnet finde afløb, f.eks. gennem den stejle grubenedgang. På jordoverfladen medførte begivenheden dannelsen af et tragtformet hul lignende de nedgravninger, som banede vej til kalklaget, blot meget mindre.

Enkelte af de tragtformede huller, der findes i terrænet, kan derfor være opstået som følge af sammenstyrtninger under jorden. Men langt de fleste var regulære nedgange til gruber, og deres beliggenhed viser således, hvor kalkbrydningen har fundet sted. En nødtørfdig rekognoscering er resulteret i omstående kort, der viser, at de tragtformede huller samler sig i følgende 4 områder:

1. På bakkeskråningen øst for Daugbjerg by.
2. I Dybdal nord for Daugbjerg by.
3. Tæt øst for Mønsted skole.
4. Ved Mønsted kalkværk.

Af disse områder er det ved Mønsted kalkværk utvivlsomt det største, men den moderne industrielle udnyttelse her har ødelagt og ændret forholdene totalt – kun bag parkeringspladsen findes endnu gamle nedgravninger, der til gengæld er af en størrelse, som ikke findes andetsteds.

Den største koncentration af grubenedgange findes derfor i dag i den fredede Dybdal, hvor en 14-15 stykker ligger klos op ad hinanden på begge sider af vejen, som fører gennem dalen. At nedgangene ligger så tæt, må vække undren – de enkelte gruber kan næsten ikke undgå at have været i vejen for hinanden, synes man. Men gerne

Prikkerne angiver de områder, hvor der har været gravet kalk, de sorte felter kalkovne o. 1880. Kortet er tegnet af forfatteren på grundlag af generalstabskort af 1880 og 1884.

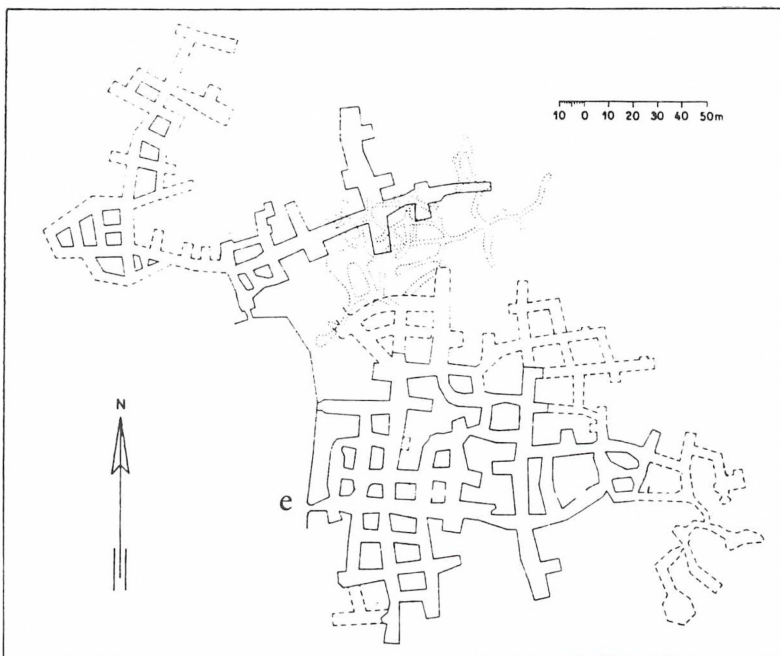
har måske indskrænket sig til, at man i ny og næ er stødt på nabogrubens gange, hvorved gangene fik forbindelse med hinanden, og labyrintagtige gangsystemer efterhånden opstod. Den rationelle forklaring på den ejendommelige anlægsmåde er tilsyneladende den, at hver gård i Daugbjerg havde sin grube i Dybdal, så alle kunne få del i den gode og lettilgængelige kalk.

Med undtagelse af den grube i Dybdal, som vises frem for turister, er alle gruber nu utilgængelige. Hullernes sider er skredet sammen, så indgangene er blokerede, og i bunden står ofte vand – men ødelæggelsen og forfaldet sløres af en frodig vegetation af kalkelskende planter, ofte sjældne.

Præget af alderdom narrer imidlertid. Faktisk er det først i vort eget århundrede, at den sidste kove lukkede. Og for blot hundrede år siden var aktiviteten på sit højeste – mens der i 1839 var 10 gruber i drift i Mønsted og Daugbjerg, var tallet i 1859 vokset til 15, hvorved beskæftigedes ialt 77 personer – nemlig 12 huggere og 65 bærere. Men

i 1872 opkøbte et selskab gruberne omkring det nuværende Mønsted kalkværk og anlagde her et kalkbrud, der tog den nymodens teknik i anvendelse. De gårdmænd i Mønsted og Daugbjerg, som stadig drev deres gruber, måtte én efter én give op – det var ikke muligt for dem at fremstille et produkt som prismæssigt kunne tage konkurrencen op med det nye selskabs. I 1905 lukkede den sidste kove – den lå i Dybdal – og dermed var en epoke i egnens historie slut.

Men på det store værk i Mønsted fortsattes brydningen. I begyndelsen i et stort åbent brud, senere i gruber. I forhold til de gamle er de moderne minegange af en enorm størrelse – de er 9-10 m høje, en enkelt endda 19 m, og tilsvarende brede. De buede lofter bæres oppe af udsparede piller, hvorved det hele får karakter af en kæmpemæssig katedral. På nedenstående plan er gengivet minegangenes længde i 1933 – siden er de yderligere forøget, så deres samlede længde skulle være 35 km.

Plan over Mønsted kalkværks gangsystem 1933. e markerer den nuværende indgang. Bemærk de gamle gruber, som er vist med stiplede linier og under rundvandringen ofte ses oppe under loftet. Efter Trap: Danmark, bd. 17, 1962.

I 1953 ophørte brydningen i gruberne, og snart efter indstilledes arbejdet på Mønsted kalkværk helt. I 1981 solgtes gruberne til violinisten Anker Buch, og de har siden da gjort tjeneste som én af egnens største turistattraktioner.

Brændingen af kalken

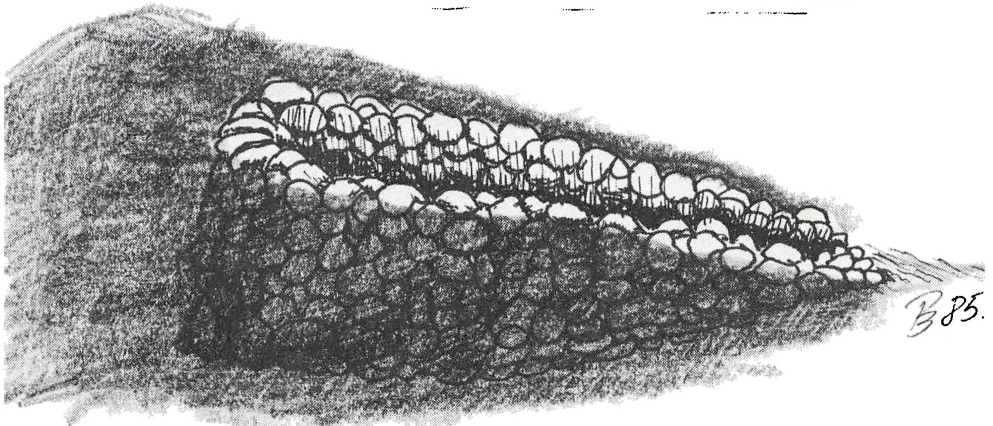
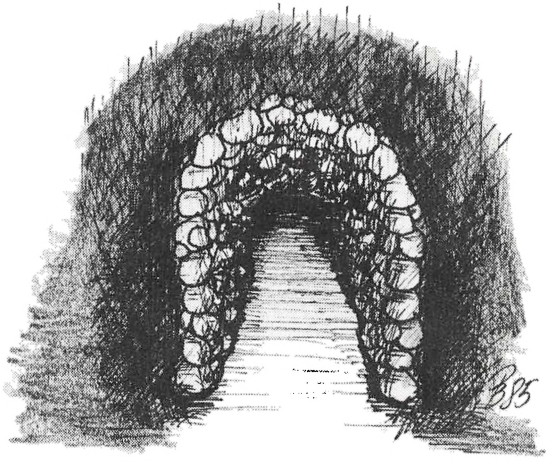
Den udrømmede kalksten – eller blegen, som den kaldtes her på egnen – var ikke noget salgsprodukt. Først når den havde gennemgået en brænding, nåede den en tilstand, som gjorde den til en eftertragtet vare.

Under brændingen, hvor temperaturen måtte bringes op på omkring 1000°, bragtes blegen til at gløde. Under disse omstændigheder ændredes stenens kemiske sammensætning. Den ubrændte kalksten indeholder molekyler bestående af 1 del calcium, 1 del kul og 3 dele ilt – dens kemiske formel er således CaCO_3 . Glødningen uddriver den ene del kul og de 2 dele ilt, hvorefter man står tilbage med et nyt stof, hvis molekyler indeholder 1 del calcium og 1 del ilt og altså har den kemiske formel CaO .

Dette stof optræder i to former. Enten som brændt kalk – også kaldet stenkalk, der er en fast, men meget porøs masse. Eller som melkalk, der opstår ved, at stenkalken tilføres en smule vand, hvorved den springer i stykker og sønderdeles til et fint pulver. Begge former var salgbare, men stenkalken var langt den dyreste, mere end dobbelt så dyr som melkalken. At man overhovedet producerede melkalk, skyldtes udelukkende tekniske forhold, som vi straks skal vende tilbage til.

De høje temperaturer, som kalkbrændingen krævede, medførte indretningen af særlige ovne, der naturligvis fik navnet kalkovne. De placeredes på den åbne mark, men mærkeligt nok aldrig i umiddelbar tilknytning til gruberne. I 1763 oplyses, at ovnene ligger $\frac{1}{2}$ fjerdingvej fra gruberne, hvilket svarer til forholdene omkring 1880, som kortet s. 22 viser.

Resultatet var altså, at blegerne måtte køres fra gruben til ovnen – et besværligt og langsommeligt arbejde med den tids dårlige veje og små vogne. Men forinden man kom så vidt, havde blegerne i nogen tid ligget til tørre på en bakketop, hvor de var blevet vendt og drejet adskillige gange, for at sol og vind kunne gøre deres virkninger gældende over hele stenens overflade.

Rekonstruktionsskitser af den af Blicher omtalte kalkovn, foroven set forfra, forneden fra siden. Tegning: Per Bødskov.

Mens hjemkørselen foregik, sås ved ovnen et sceneri, som digteren Goldschmidt 1866 skildrer således:

Vi kom forbi en kalkovn, den så ud omtrent som en stor sukkertop. På den flade mark omkring den tog det sig ud, som om der var eller skulle være marked: thi der stod heste og vogne, og hvide telte syntes at henligge hist og her; men det var kalkdynger.

Den ovn, Goldschmidt her så, har utvivlsomt været fyldt op med kalksten, hvorved den opnåede sin lighed med en sukkertop. Om

selve ovnens indretning fortæller en anden digter, Steen Steensen Blicher:

Ovnene er anlagt (indgravede) i siderne eller skrænterne af bakker og opmurede af store kampesten til bakkens højde – en 7, 8 alen og derover. De er af omtrent samme indvendige bredde på den ene kant, nemlig fra munden indad, men meget smallere på den anden, så de har et omfang af en snes alen. Viden er lige til det øverste, og murene perpendikulære. Bagtil ind mod bakken er den højest og skrår nedad mod udsiden til henvend den halve højde. Her foran er den helt åben lige fra bunden oven ud til omtrent 2 alens bredde. Oventil er den ligeledes ganske åben.

Desværre er vor store digter meget uklar på dette sted – lidt hjælper det, når det oplyses, at viden er en trykfejl for vidden, og at perpendikulær betyder vinkelret. Men let at forestille sig ovnens indretning på grundlag af Blichers ord er det ikke, hvilket er så meget mere beklageligt, som han er den bedste kilde dette emne vedrørende, som vi kender. Omstændighederne tvinger os således til at forlade os på Blichers beskrivelse og se, hvad vi kan få ud af den.

Meningen synes at være den, at ovnen var hesteskoformet med en høj bagvæg, som var gravet ind i bakkensiden, mens højden af de fremspringende mure aftog mod forsiden. Denne var ganske åben, så brænde og kalk let kunne føres ind i ovnen, ligesom den var åben ovenud. Denne opfattelse af ovnens indretning er søgt anskueliggjort ved foranstående tegninger, hvor den ses dels fra oven, dels fra siden.

Er denne rekonstruktion blot nogenlunde korrekt, er det ikke for meget at sige, at ovnene endnu på Blichers tid (d.v.s. o. 1830) har været meget primitive. De har været stærkt energikrævende og haft en ringe virkningsgrad, idet brændingen af især de yderste kalksten blev mangelfuld. 140-150 læs kalksten udgjorde en ovnfuld. Når denne mængde var samlet, kunne man begynde at sætte stenene ind. Dette arbejde udførtes af 10 til 12 bærere, samt af en specialist, hvis opgave var at »hvælve« stenene. Sagen var nemlig den, at stenene skulle sættes, så de dannede en bue, der senere skulle tjene som det egentlige fyrsted. For at opnå den rette runding anvendtes en træskabelon, hvorover de største sten stabledes på en så kunstfærdig måde, at de bar sig selv, så skabelonen kunne fjernes. Begyndelsen af dette arbejde gjordes ved ovnens bagvæg, og efterhånden som det skred frem, flyttedes skabelonen nærmere og nærmere ovnsmundingen, idet den bag sig efterlod en vid kanal. Når ovnens munding nåedes, anbragtes

en dobbelt jernrist, hvorefter hvælverens arbejde var forbi, hvorimod bærerne endnu havde broderparten tilbage. De fyldte nu sten ovenpå hvælvingen, indtil de nåede et godt stykke over ovnens mure, hvor der opstod en rund spids, som havde en umiskendelig lighed med en sukkertop, hvilket altså også Goldschmidt havde bemærket. Allerøverst sluttedes bunken af med en stor sten, der dækkede den som en hat og af ubekendte grunde kaldtes »æ kukmand«.

Når ovnen var fuld, kunne brændingen finde sted. Men den tog først sin begyndelse på en dag, hvor vejrforholdene fandtes passende, d.v.s. hvor hverken regn eller storm truede. Brændet bestod af lyng, hvoraf der medgik intet mindre end 80 læs til hver ovnfuld. Når man betænker, at denne mængde skulle slås med le, vejres, samles og køres hjem til ovnen, hvor den anbragtes i to stakke, får man en fornemmelse af, hvilke arbejdskrav kalkproduktionen stillede. Lettere blev det da heller ikke ved, at lyngen efterhånden blev en mangelvare – lynghøsten fra den nærmeste omegn var hurtigt opbrugt, og man nødsagedes så til at hente den længere væk, f.eks. i Alheden. Af kongelig nåde var den en tidlang gratis her, men da kolonisterne dukkede op o. 1760, ophørte dette privilegium, og kalkbønderne måtte for eftertiden betale 28 sk. for hvert læs. Denne udgift tyngede kalkproduktionen hårdt, og var én af grundene til, at præsten i Daugbjerg, R. Friis, i 1814 opgav at drive den ham tilhørende kalkgrube.

Efterhånden blev det tilsyneladende sådan, at hedeboenderne leverede lyngen ved ovnen. Men ifølge ovennævnte pastor Friis indebar denne ordning mange ulemper: lyngmændene kom ikke med lyngen til aftalt tid, tilkørselen gik for langsomt, læssene var mindre end lovet – og så skulle man oven i købet lønne denne slendrian med ikke mindre end 33 tdr. kalk efter hver brænding, d.v.s. med mere end en femtedel af ovnens indhold!

Kunne præsten ikke få noget ud af sin kalk, var der imidlertid andre, der kunne. Som vi allerede har hørt, øgedes antallet af gruber – og dermed også af brændinger – op gennem det 19. århundrede. Alle vanskeligheder til trods lykkedes det at skaffe den nødvendige lyng frem, og hele sommeren – kalkarbejdet fandt kun sted om sommeren – blussede ovnene lystigt.

En brænding tog 4 døgn. Dag og nat måtte der fyres, uafsladelig måtte der lægges mere lyng ind i hvælvingen under kalkstenene for at holde den fornødne temperatur. Der måtte derfor hele tiden være folk ved den brændende ovn – 1 karl og 2 kvinder var den sædvanlige

bemanding. To af dem måtte være på benene, mens den tredje kunne hvile, hvilket foregik i lyngstakken, som tilbød et behageligt leje.

En vigtig del af arbejdet bestod i kontrol af, om brændingen virkelig lykkedes, hvilket var tilfældet, dersom de yderste og øverste kalksten var bragt til glødning. Inspektionen foregik fra bakkeskrænten eller fra den øverste kant af ovnens mure. Dette var normalt en ufarlig rutinesag, men forsigtighed måtte tages i agt:

Dette blev engang en fattig insidder belært om, som arbejdede ved en ovn, i hvilken kalken var brændt gloende. Dens mur må vel have været for gammel og skrøbelig, thi den gav efter, da han gik tæt ind mod dens øverste rand, som var i højde med den opdæmmede jord, så han pludselig sank ned i kalken og fik benene ynkelig forbrændt. Da man trak »stonterne« af, fulgte huden med, og han kom til at gennemgå frygtelige pinsler.

Denne kedelige hændelse var heldigvis ukarakteristisk for livet ved kalkovnene, hvor der i de 4 dage, brændingen varede, ellers herskede liv og lystighed – især om aftenen:

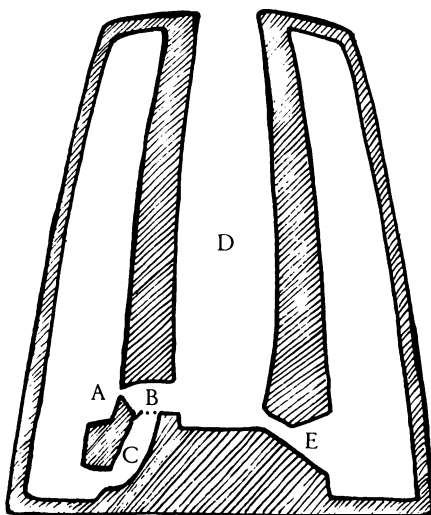
...gjorde man en runde omkring til milerne, hørte man som oftest munter passiar og lystig skæmt, nærmest af unge mennesker, der stiltiende havde sat hinanden stævne her for efter endt dagsarbejde at more sig en stund med hinanden. Lejret i lyngen foran mundingen af den hede ovn med fyrmesteren som midtpunkt gik snakken yderst frit og utvungent. Ikke sjældent havde flere kærestepar også sat hinanden stævne her.

Videre gik lystigheden næppe. Den usædelige og letfærdige omgang kønnene imellem, som man hævder skulle have hersket ved kalkovnene, bekræftes ikke af kilderne. Heller ikke kirkebøgerne for Daugbjerg og Mønsted understøtter påstanden: indførslerne af »uægte« børn og skriftemål for lejermål og hor overgår ikke i antal de omliggende sogne.

Hvordan dette nu end forholder sig, hørte både lystigheden og fyringen op på fjerdedagen. Ovnens stod så til afkøling et døgn, hvorefter man begyndte at »løse« den, d.v.s. at tømme den. Begyndelsen gjordes naturligvis med de øverste og yderste sten, der normalt kun var halvbrændte og derfor lagdes til side, så de kunne komme med i næste brænding.

Det næste lag sten var godt nok brændte, men som oftest beskadiget af regnvand, så kalkens læskning var begyndt. Herved henfaldt

*Principskitse af
fællesovnen i Dybdal i
Daugbjerg sogn.
Forklaring: se teksten.
Tegning: Majken Bentzen.*

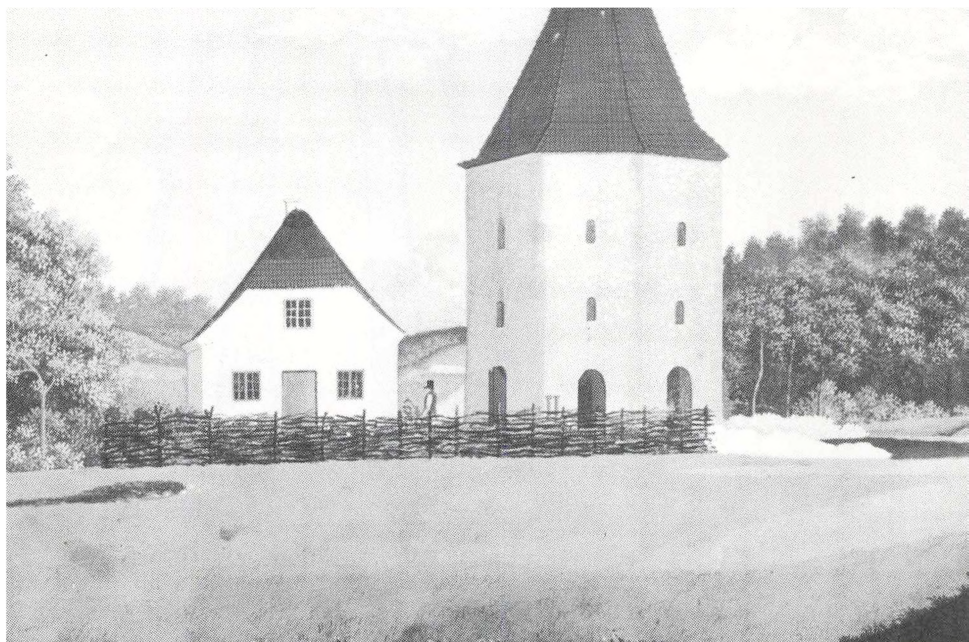

stenen til et pulver, som gik under navnet melkalk. Ved denne proces øgedes kalkens rumfang til det dobbelte – og formindskedes prisen pr. tønde til under det halve. Denne prisforringelse skyldtes, at melkalkens bindeevne var nedsat, hvorfor den ikke kunne bruges til visse arbejder, f.eks. gips- og stukarbejder.

Den bedste kalk fandtes inderst i ovnen, hvor regnvandet ikke var nået ind, og hvor varmen havde været stærkest. Kalkstenene her syntes ganske vist helt upåvirkede af brændingen, men løftede man på dem, bemærkede man straks den mangel på tyngde, som forsikrede kenderen om, at de var et produkt af første kvalitet. Jo større andelen af brændte kalksten var, jo bedre var brændingen lykkedes, men forholdet synes at have været det, at af hver ovnfuld kunne op mod en fjerdedel ventes at bestå af den mindre værdifulde melkalk.

De gamle ovnes ineffektivitet var således indlysende. Dette var da også tydeligt for de eksperter, som efter Frederik 6.s besøg i Daugbjerg 1826 sendtes herover for at forbedre grubedriften. De foreslog derfor, at der i Daugbjerg og Mønsted opførtes fællesovne, som skulle indrettes efter et i Tyskland anvendt princip, der på samme tid virkede brændselsbesparende og sikrede en fuldstændig brænding af alle kalksten.

Ovnens virkemåde skulle fremgå af ovenstående principskitse, der viser et tværsnit af den sekskantede ovn. Indfyringsåbningen ses ved

Fællesovnen i Dybdal. Tegning af R.H. Kruse 1839. Se oplysningerne til forsidedebilledet.

A, selve fyrstedet er betegnet med B, herunder tillader en rist asken at drysse ned i askegruben C, hvorfra den let kunne fjernes. Skakten D fyldtes ovenfra med ubrændte kalksten – efterhånden som de brændtes, toges de ud ved E, hvorefter nye kunne fyldes på. Ovnen kunne altså holdes i kontinuerlig drift, hvilket indebar ubestridelige fordele. Men dens kapacitet var forholdsvis ringe – dens døgnproduktion var kun 5 tdr., hvor der i de gamle ovne ved hver brænding frembragtes ca. 150 tdr. kalk.

En ovn af denne type opførtes i alt fald i Daugbjerg. Den er forlængst forsvundet og synes helt glemt i byen. Dens eksistens er imidlertid sikker nok – flere har tegnet den, f.eks. Rasmus Kruse, der forsynede sit billede, der ses ovenfor, med følgende tekst: »Prospect af Det kgl. Kalkbrænderi i Dybdahl i Daugbjerg Sogn i Jylland. I Aaret 1839 taget fra den vestlige Side af R.H. Kruse.« Også andre end Kruse henlægger det store – og smukke – bygningsværk til Dybdal, hvorfor vi nødsages til at tro, at det virkelig har ligget her. Men underligt er det, at ethvert spor af det skulle være forsvundet.

Også i Mønsted var det meningen at anlægge en sådan ovn. Om planen nogensinde virkeligjordes er ukendt, men noget tyder på det. På vejen fra Staunbjerg til Mønsted kalkværk ligger en betydelig ruin (markeret ved et kryds på kortet s. 22) – utvivlsomt de sidste rester af en stor kalkovn, som i sit anlæg kunne minde om en Rudersdorpher, som typen kaldtes. Men bindende beviser for, at også Mønsted havde sin fællesovn, foreligger ikke på nuværende tidspunkt.

Fællesovnen i Daugbjerg kan tidligst være anlagt i 1835. Da digteren Goldschmidt i 1866 besøgte stedet, var ovnen forladt, hvilken situation han beskrev i følgende underfundige ord:

Men der synes ikke at være held ved de tårne, der skulle tilvejebringe enighed i menneskeslægten; også her kom forvirring i talen, og tårnet faldt sammen.

Således faldt også dette statslige forsøg på at rationalisere kalkproduktionen til jorden. Hver grubejer – eller nogle få stykker sammen – oprettede nu igen egne ovne. Kortet s. 22 viser forholdene omkring 1880, hvor der i Daugbjerg fandtes ikke mindre end 7 ovne, mens udviklingen i Mønsted havde taget en anden retning efter kalkværkets oprettelse 1872. Hvordan de private ovne indrettedes på dette tidspunkt, ved man intet om – men sandsynligheden for at man var vendt tilbage til den gamle, åbne ovntype er ringe, snarere var man gået over til lukkede ovne. En betydelig rest af en sådan ovn bemærkes endnu af enhver vejfarende, som forlader Mønsted ad hovedlandevejen mod vest. Bortset fra industriovnene ved Mønsted kalkværk, som ikke skal omtales her, er denne ovn snart det eneste synlige minde om kalkbrændingen, hvorfor den burde fredes og restaureres.

Kalkens afsætning

Omkring 1870, hvor kalkproduktionen nåede sit maksimum i de private gruber, udgjorde det årlige udbytte ca. 15.000 tdr. i Daugbjerg og Mønsted tilsammen. Da hele denne mængde måtte føres til salg pr. akse, vil det være relevant at angive produktionens størrelse i vognlæs: regnes et vognlæs til 5 tdr. kalk, hvilket var normen dengang, kommer man frem til at årsproduktet udgjorde ikke mindre end 3000 læs! Dette forbavsende høje tal siger mere end mange ord, om hvilke bestræbelser der måtte udfoldes for at afsætte denne mængde, som langt oversteg, hvad den nærmeste omegn kunne aftage.

Lettest faldt salget i de tilfælde, hvor køberen selv mødte op ved kalkovnen. Om denne handel siger Blicher i 1839:

Målingen sker således: køberen stopper selv stenene i tønder, hvorunder han vrager og tilsidekaster dem, som ikke er rigtig gennembrændte, og som røber sig selv ved deres forholdsmæssig større tyngde. --- Men kommer her en fremmed, som ej er indviet i beregningens og målingens mysterier og lader kalkejeren måle og læsse, da hænder det let: at han får for lidt i henseende til mål og for meget i henseende til vægt – altså færre og slettere varer.

Blicher lægger ikke fingrene imellem – med rene ord skylder han kalkværksejerne for at ville snyde. Han sammenligner dem med kulsvierne på Sjælland – og det siger dog noget. Alligevel svigtede kunderne ikke – kalk var jo en nødvendig vare, som enhver med hus og hjem måtte være i besiddelse af. Og Daugbjerg-Mønsted-kalken var nok værd at køre efter, »sær berømmelig i henseende både til sin bonité og hvidhed« som den var ifølge en forfatter 1769.

Disse »løse« kunder hører vi naturligvis kun om ved tilfældigheder. F.eks. når det under en reparation af Karup kirke i 1662 oplyses, at »... 8 skæpper kalk blev lånt hos præsten, hr. Anders Pedersen, i Torning, hvilket tilbageleveredes, da man senere fik en vogn til Daugbjerg efter kalk.« Eller når det i en klagesag mod præsten i Frederiks i 1777 hedder: »Da den gamle Fieler i Havredal, 85 år, lå for døden, sendte man bud efter præsten, der skulle berette den syge. Hans Clausen undskyldte sig og kunne ikke komme, da hans vogn skulle til Daugbjerg efter kalk.«

Også større kunder købte kalk på denne måde – da Ulstrup slot ombyggedes 1765-66 havde baron Scheel ikke mindre end 50 vogne i Mønsted for at hente kalk. En så stor ordre har naturligvis ikke kunnet effektueres uden forudgående bestilling – akkurat som bønderne i Randbøl nødsagedes til 1679, da de sendte et bud de 14 mil til Daugbjerg for at »betinge noget mere kalk« til brug ved reparationer på Randbøl kirkes tårn.

Den sidste meddelelse kan næppe tolkes på anden vis, end at Daugbjergboerne selv skulle levere varen i Randbøl. Dermed er vi inde på en betydningsfuld side af kalkproduktionen – nemlig den transport af kalk, som udførtes af mange bønder på Daugbjerg-Mønsted-egnen, hvorved de skabte sig en god indtægtskilde. Oftest var kalkkørerne vistnok bønder, som iøvrigt ikke havde noget med kalk-

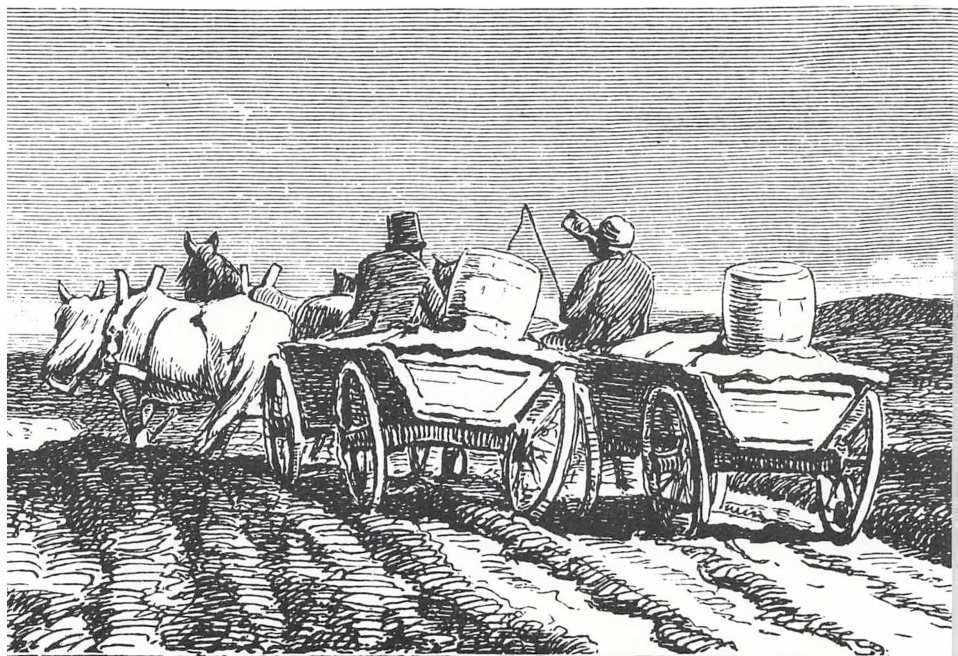
tilvirkningen at gøre, men som skabte sig en fortjeneste ved at fragte kalk – og oftest optrådte de nok ikke som fragtmænd, men som sælgere, der købte et læs kalk ved gruben, og derpå kørte ud i landet for at falbyde deres vare.

For at blive kalkkører krævedes naturligvis, at man rådede over heste og vogn. Men herudover stillede ingen betingelser – her i Jylland fandtes ingen fine fornemmelser som i København, hvor det siden 1753 forlangtes, at kalkvognene skulle være forsynede med tætte kalkkister, åbenbart af hensyn til støvplagen. I Daugbjerg og Mønsted anvendtes derfor de almindelige arbejdsvogne til kalkkørselen – forsynede med en grønmalet vognfading udgjorde de ældgamle »stivvogne« et langsomt, men effektivt transportmiddel, som i portioner à 5 tdr. førte egnens hvide guld ud over betydelige dele af Jylland.

Når en brænding var færdig, dukkede kalkkørerne op ved den kolde ovn, hvor de tingede sig et læs. Med øvede øjne og hænder udsøgte de sig den bedste kalksten, og man kunne være helt sikker på, at kalkkørerne kun førte en prima vare. Den fuldtlæssede vogn kørtes nu hjem for natten, og tidligt næste morgen startede salgsturen, som ofte kunne vare flere dage, undertiden hele 14. Ikke underligt at afskeden mellem mand og kone kunne blive vemodig, og at man fandt det nødvendigt at lægge skæbnen i Guds hånd. I en sådan stund kunne ordene forme sig således: Faawal mi' søde Kuen! Guj vær hos dæ o bewor dæ o je hwæ'jen hæ hjemm o aal de, vi haar, te a kommer ijen! – Guj vær ossæ mæ dæ, kjære Mand, te do mo gjør'n løkgelæ Rejjs o kom frisk o sund o i guæ Behold tebaag te wos!

Ofte nok måtte kalkmanden køre alene, men undertiden slog flere følge, helt op mod et dusin vogne kunne der være i en sådan konvoj. I disse tilfælde vågede kun den forreste kusk, mens de øvrige sad og halv- eller helsov bag deres spand, som trøstigt fulgte bagsmækken foran. De gamle havde stor øvelse i sovende at hænge fast på læsset – de unge derimod truede uafslædelig med at falde ned af bukken, hvorfor de måtte surres fast.

Maleren Hans Smidth har tegnet et par kalkkørere på vejen. De kører ikke bag hinanden, men ved siden af hinanden – forklaringen er den, at de to kuske er i gang med at dele en flaske brændevin. Bagest på hver vogn troner en tønde – det er måletønden, som anvendtes ved udmålingen af kalken, når handelen foregik. Læssene synes at være tildækket med presenninger, hvilket var helt nødvendigt – alligevel er

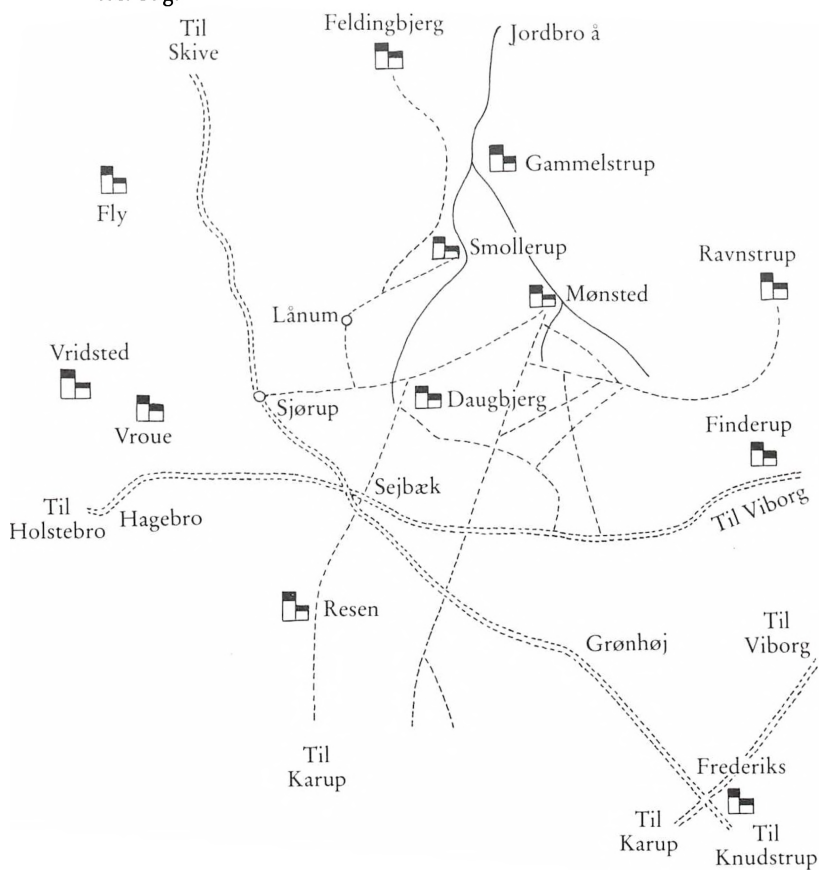

Hans Smidth: Kalkmænd fra Mønsted. Efter M. Galschiøt: Danmark, bd. I, 1887.

mere end én kalkkører blevet overrasket af en stærk byge, hvis vandmasser nåede lasten, som derved begyndte at læske. Varmen herfra kunne være så stærk, at der gik ild i vognen, og for at redde hvad reddes kunne, måtte den uheldige kalkkører læsse eller vælte kalken af vognen.

Smidths tegning, som er fra ca. 1885, viser, at der endnu på hans tid kunne findes veje i Jylland, som levede op til standarden 1811, der beskrevs i følgende ord: ... en alfar vej gennem en jysk udørken er altid slet, den er sandet og tung, består af dybe hjulspor med opstående rygge, der ofte ere så høje, at vognen slæber derpå.« Men på Smidths tid var allerede adskilligt sket på vejområdet – f.eks. var den gamle Viborg-Holstebro-vej, der gik over Sejbæk og Finderup (se kortet overfor), blevet afløst af chausséen, der kom til at gå gennem Daugbjerg og Mønsted, som derved bragtes lidt nærmere verdens centrum. Denne vej, som fuldførtes i 1850'erne, forekom Blicher så overflødig, at han i 1839 skrev:

Dersom denne skal fuldføres, således som den er begyndt, da vil den ikke nær kunne bekostes med en tønde guld. Og for hvem anlægges denne virkelig kongelige vej? Ikke for fragtvogne; thi Viborg og Holstebro hente ikke vare for hverandre. For rejsende? De få, som her passere, kunne meget godt være tjent med den for en snes år siden anlagte gode landevej. Og kalkmændene i Daugbjerg og Mønsted kunne lige så godt og dertil bedre sove på deres gamle sandveje, med de lette læs, deres heste have at trække, og som næppe veje mere end 2 dtr. rug.

Vejsystemet o. 1789. Dobbeltlinier angiver større veje, enkeltlinier sogneveje, fuldt optrukne linier vandløb. Kalkmændenes hovedruter gik nok mod øst og vest ad den gamle Viborg-Holstebrovej over Sejbæk, men en vigtig vej var også den over Karup til Varde og Ribe. Det er ganske interessant at se, hvorledes selv små vandløb udgjorde uoverstigelige hindringer for tidens landevejstrafik. Kortet er tegnet af forfatteren med Videnskabernes Selskabs kort som forlæg.

Blichers synspunkt fandt kun få tilhængere – og slet ingen blandt kalkmændene. På de gamle sandveje havde deres marchhastighed været højst én mil i timen, og for hveranden måtte de bede, hvorimod de nye veje tillod dem at rykke adskilligt hurtigere frem. Derved sparede tid, som også dengang var penge. At de moderne veje medførte større slitage på hestesko og hjulringe, måtte man så tage med.

Ekvipagerens vigtigste del, hestene, gjorde de gamle kalkbønder mærkværdigvis ikke meget ud af. I en beskrivelse af datidens heste siges følgende:

De heste, der holdtes, var af den gamle race, der endnu ikke var ændrede ved krydsning med fuldblods. Hestene i Daugbjerg sogn var fra 9 til 10 kvarter høje, men klodsede og efter 5-6 års alderen bugede. Dog betegnes de som ret gode arbejdsdyr, men ikke til at afsætte uden for deres hjemegn. Modefarven var i 1830'erne lysebrun, hvilket Daugbjergboerne dog ikke tog hensyn til. I det hele taget blev der ikke lagt an på at få hestene til at se flotte ud. Sjældent eller aldrig strigledes de, og strøelse fik de intet eller i hvert fald utilstrækkeligt af.

Efterhånden blev vel hestenes kvalitet noget bedre, men endnu Jeppe Aakjær kalder dem sidmavede. Daugbjerg og Mønsted blev da heller aldrig hjemsted for nogen hesteavl.

Men præmiedyr var der heller ingen brug for i kalkkørslen. For kalkmanden var hestens vigtigste egenskab udholdenhed, for den skulle føre ham vidt omkring. I praksis havde Daugbjerg-Mønsted monopol på kalkfremstillingen i Jylland, fordi forekomsterne andetsteds ikke kunne udnyttes som følge af mangelen på brændsel. Således gik det til, at kalkmænd her fra egnen havde et marked i det ellers så kalkrige Thy – og ligeså i Hobro-Mariager-området, som ellers havde domineret kalkproduktionen hele middelalderen, ja, længere endnu. Hele Jyllands østkyst ned til Kolding fik kalk fra Daugbjerg og Mønsted, for ikke at tale om Vest- og Sydjylland helt ned til Ribe – 14 mil fra hjemmet.

I dette enorme område fandtes mange potentielle kunder til kalken. At finde dem voldte ikke kalkmanden de store problemer – han mødte blot frem på et af de talrige markeder, hvor han let fandt afsætning for sin vare. Kalken målted ud i måletønden, og alt gik tilsyneladende helt reelt til. Men Blicher – som af én eller anden grund så skævt til kalkmændene – vidste bedre:

Poul Steffensen: Kalkmanden. Privateje. Efter Aarhus Stifts årbøger bd. 60, 1967.

Den øvede kalkmand derimod har ej alene gode varer; men han forstår og således at udmåle dem igen, når han kommer i andre egne, at hans 5 tønder bliver 6 og derover. Når man altså ikke finder lyst til at skændes med ham om enhver stens lægning i skæppen eller tønden... gør man klogest i at tage det hele for 5 tdr. uden måling.

Andre skylder kalkmændene for at have løse bunde i tønderne. Et andet trick skal have bestået i, at kalkmanden frembragte så megen kalkstøv under udmålingen, at kundens øjne blændedes, mens han selv var ugeneret heraf, vant til »pulsens« som han var.

Trods alle rygter om svindel trak kalkmændene mange kunder. Blandt de sikre var murermestrene, som ikke kunne undvære kalk til mørtelen. Først måtte kalkstenene dog findeles, hvilket arbejde udførtes af kalkslageren, der var en uundværlig person ved ethvert byggeri i fordums tid. Han anbragte stenene på sin kalkbænk, hvorpå han slog dem i stykker med en kølle. Den slagne kalk opblandedes med vand og sand og lagdes på plads, forinden læskningen var afsluttet, hvorfor denne proces kom til at foregå i selve muren. Herved indgik

sten og kalk en intim forbindelse, som er baggrunden for ældre murværks enestående styrke. Et andet resultat var, at kalkens størkning i fugens inderste del tog overordentlig lang tid – i en 150 år gammel mur fandtes således ganske frisk og blød mørtel!

Kalkslagerens arbejde forekommer monotont. Men at der kunne være drama forbundet hermed, viser amtmand Trappauds brev af 12/10 1761, hvori han beskriver de problemer, der opstod under bygningen af gårdene til de indvandrede kartoffeltyskere i Frederiksmose ved Kjellerup:

Men jeg må beklage, at lykken ikke er så favorable for mig, thi kolonisternes selvrådighed og morderiske opførsel ved Frederiksmose har jaget murmesteren med svende og kalkslåer ren bort og vil aldrig komme der mere. --- Hele alarmen oprettede konen i huset, som de arbejdede ved. --- Kalkslåeren havde forlangt en strip [en træspand] at hente vand i til kalkbunken; så kom hun med en potte, som var stoppet [tætnet] med papir og klude og begærede for den en ny potte, om den kom i stykker. Kalkslåeren nægtede at ta mod potten; konen skjældte; manden kom til og gav hug ud, kalkslåeren hugget ham tilside, naboer kom til og faldt over ham o.s.v.

Kalkslagerarbejdet var et fag for sig. Et andet gammelt, nu næsten uddødt håndværk med grundlag i kalken, er stukkatørens – eller som det hed i gamle dage: gipserens. Hans arbejde bestod i at forsyne lofter og vægge med forsinger og ornamentter udført i gips eller kalk. Også gipserne hørte til kalkmændenes kunder, idet Daugbjerg-Mønsted-kalken var af så høj en kvalitet, at den egnede sig til stukarbejde – f.eks. er de stuklofter, som findes på Ulstrup slot, udført i kalk fra Mønsted.

Af andre faste kunder må nævnes garverne, som lagde huderne i kalkbade for at få hårene til at løsne sig, og farverne, som frembragte en speciel lud af kalk. Endvidere de store købstadkirker, på hvis kirkegårde en kalkkule altid måtte være i beredskab for det tilfælde, at pesten skulle indtræffe – de pestdøde begravedes så her, hvorved smittefaren reduceredes. Her henlagdes også lig, der af særlige grunde ikke måtte begraves straks – som de to vægtere i Viborg, der omkom under mystiske omstændigheder i 1730:

De to vægteres lig måtte ikke straks begraves; det ene blev anbragt i kalkhuset på Nørresogns kirkegård... Den andens begravelse er ikke indført i kirkebogen, så liget er sikkert blevet helt opløst under opholdet i Nørresogns kalkhus.

Det store salg lå imidlertid på de tilfældige kunder, som kun i ny og næ havde brug for kalk. Det var alle ejendomsbesidderne, som brugte kalk til hvidtning af deres huse (jvf. det velkendte maleri af L. A. Ring: »Kalkmanden«), til småreparationer af murværket, til désinficerer af stalde, hvor sygdom havde grasseret, til konservering af æg, som kunne holde sig 6-8 måneder i kalkvand, til bejdsning af sædekorn, og meget andet hvortil kalk ansås for nyttigt.

I de tilfælde, hvor der ikke var øjeblikkelig brug for kalken, måtte den lagres. Først tilførtes kalkstenene rigelige mængder vand, hvorved læskningen gik i gang. Under denne proces udvikles stærk varme, så blandingen koger og syder (jvf. Poul Steffensens maleri). På malarieret finder læskningen sted i et vidt kar, hvorved opnås at varmen afledes – foretages den derimod i en snæver beholder, hvorfra varmen ikke så let kan undslippe, kan trykket stige til eksplosionspunktet, hvorefter kalken står op i et sprøjt. Mangfoldige har været udsat for dette og fået ætset ansigt og især øjne.

Når varmeudviklingen hørte op, var kalken blevet til en grødagtig masse, som hældtes i en jordkule, hvor den fuldstændige læskning fandt sted i løbet af nogen tid. Over massen dannedes nu en hinde, som forhindrede luftens adgang til kalken, der herefter kunne holde sig i årevis.

Gødningskalk, som er en så stor artikel i vor tid, var i ældre tid så at sige ukendt. Både mergel og kalk så de gamle bønder på med største mistro – førnævnte pastor Friis skrev o. 1830, at bønderne i Daugbjerg anså mergel for at være »ei alene unyttig, men endog fordærvelig« for jorderne. Kalk var endnu farligere, da den »aldeles opløse dem [jorderne] i deres bestanddele, så en ubetydelig blæst kunne føre den fineste og frugtbarste muld bort af ageren.«

Foregangsmænd var dog allerede da langt inde i forsøg med jordkalkning. Én af de allerførste på området var den som bondeplager berygtede Hans Rosborg på Rosborggård ved Mønsted. Allerede 1743 skriver han om nytten af kalk ved moseopdyrkingen – men han er også klar over farerne ved kalkningen, som må finde sted »aldrig mere end én gang så længe verden varer,«, idet jorden ellers udpines.

Da kartoffeltyskerne få år senere – o. 1760 – påbegyndte opdyrkingen af Alheden, fik jordkalkningen sit blå stempel. Fra højeste sted, lederen af hele bosættelsen, Hans de Hoffmann, modtog kolonisterne nemlig det råd at overså den nypløjede hedejord »med kalkgruus, som kand faaes fra Dauberg Kalkovne.«

Selv på Daugbjerg-Mønsted-egnen fik bønderne efterhånden øjne op for, hvilket fremragende middel til jordens frugtbargørelse, de rådede over. Men folk var svære at overbevise om kalkens fortræffeligheder. Først efter at Landhusholdningsselskabet i 1840'erne anstillede en forsøgsrække hos gårdejer Chr. Jeppesen af Daugbjerg lod de sig overbevise. Fra dette tidspunkt blev jordkalkning en rutinesag – og gødningskalk et stedse mere vigtigt produkt for grubejerne. De betragtede denne vare som det halmstrå, der skulle redde deres gruber fra lukning – trængte som de var af moderne produktionsformer, der f.eks. brugtes på Mønsted kalkværk. Men forgæves – som vi ved måtte den sidste private grube lukke 1905.

Mange år senere skulle gruberne dog igen komme til at give deres ejere lidt indtægt. Det var i 1950, hvor gruberne i Dybdal frededes og de 6 lodsejere tilkendtes en samlet erstatning på 400 kr. for »ophør af retten til at tage gødningskalk«, som det hedder i kendelsen.

Heller ikke Mønsted kalkværk klarede skærene, idet brydningen her ophørte i 1950'erne.

Et gammelt erhverv er borte. I stedet er egnen blevet to seværdigheder rigere.

Litteraturliste:

- Poulsen, Niels Jørgen: Kalkbrænderne ved Mariager-fjord. I Strejflys over Danmarks bygningskultur, 1979, s. 111-27.
- Jensen, Isak: Gamle Mønsted med dets beboere. I Årbog for Historisk Samfund for Skive og Omegn, 1909, s. 57-68.
- Lauridsen, Finn H.: Det kongelige danske Landhusholdningsselskab og kalkværkerne i Dagbjerg og Mønsted. I Fra Viborg amt 1953, s. 88-120.
- Goldschmidt, M.: En Hedereise i Viborg-Egnen. Ved Vald. Andersen, 1954.
- Aakjær, Jeppe: Kalkede Grave. I Skivebogen 1926, s. 71 ff.
- Blicher, St. St.: Viborg Amts Beskrivelse, 1839/1973.
- Trap: Danmark, bd. 17, 1962.
- Sørensen, Elsa Steen: Mønsted kalkgruber, 1982.

Christian Jacobsen, skolepsykolog, f. 1933. Har skrevet bogen »Gudenå. Fiskeri, pramfart, kraftværk« (1981), først udkommet som årbogsartikler 1980 og 1981. Desuden bogen »Hald. En vejledning for besøgende« (1985). Adresse: Lånnumvej 32, 7850 Stoholm.

Snapsting og markedshåndværk

*Omkring en Christiansfeld-skomagere
besøg i Viborg 1779*

Snapsting var oprindelig betegnelsen for årets første tingmøde. I middelalderen brugte man dette særprægede navn, hvis oprindelse i øvrigt er uklar, om adskillige af de lokale herreds-, birke- og byting. Men efterhånden reserveredes det til det største af dem alle, Snapslandstinget i Viborg.

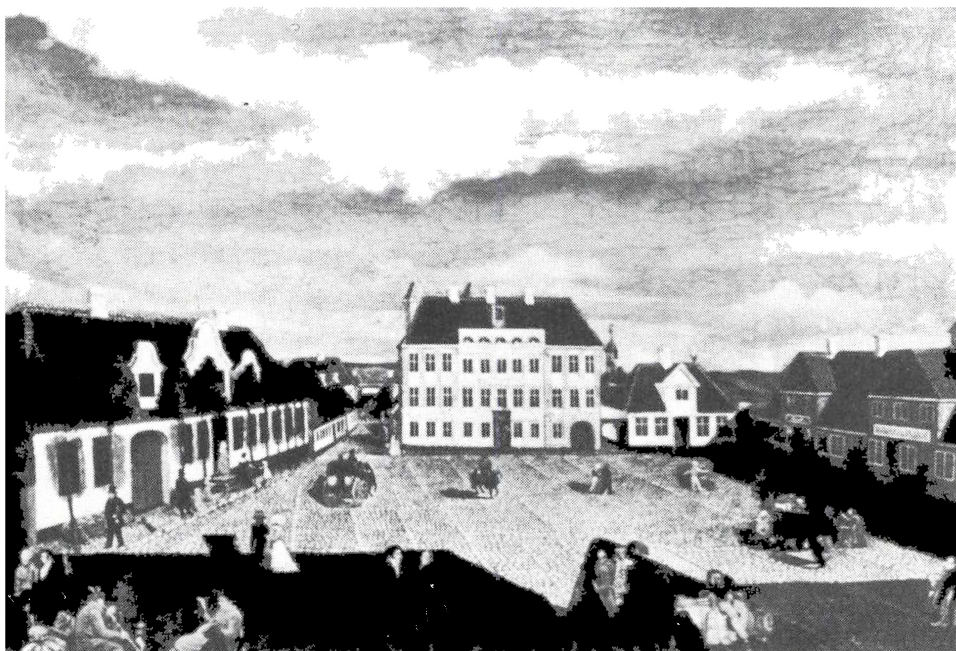
Snapslandstinget var i flere henseender en vigtig begivenhed i datidens Jylland. På tinget afgjordes retssager, love og kongelige budskaber oplæstes og breve om specielle ejendoms- og personlige forhold bragtes til almen kundskab, de tinglystes. Uden tvivl voksede der allerede i middelalderen et stormarked op i tilknytning til landstinget, ligesom det også hurtigt blev omslags-termin for navnlig adelens ejendoms- og pengeforretninger.

De tre vigtige begivenheder, der således faldt sammen i Snapstings-tiden – landstingets afholdelse, omslagsterminen og det store marked – drog hver for sig folk fra hele Jylland til Viborg. Den lille provinskøbstad oversvømmes af fremmede og der udfoldede sig et broget leben. Viborg-digteren Thøger Reenberg (1656-1747) skrev i 1697¹:

- - - i hvert et Hul,
i hvor man sig henvender,
det vrimler og er boven fuld
af alle Rigets Stænder.

Hvert Hus er fuld af Dreng og Svend,
saa langt som Gaden rækker:
der høres Fidler, Spillemand,
Fantaster, Aber, Gekker.

Snapstingets blomstringsperiode strakte sig frem til begyndelsen af 1800-årene. Ganske vist hørtes med mellemrum pessimistiske røster,

Viborg Nytorv. Maleri af O. Rasch, 1829 (Viborg Stiftsmuseum). I følge præsten Lago Matthias Wedel var Nytorv en af de »store, ellers tomme Pladser, som« til Snapsting »vare beplantede med Sælgere af alle Arter«. Her samledes i slutningen af 1700-årene størstedelen af Snapstingsmarkedet. På sydsiden af torvet – her til højre på maleriet – indrettedes i 1794 den berømte Snapstingsklub, som St.St. Blicher siden skildrede så levende i »Fjorten dage i Jylland«.

som da »Danmarks Speil« fra 1768 berettede, at »Snapsting nu ikke (er) nær saa fordeelagtig, som den før har været, ja aftager aarlig«². Men mange lod sig stadig imponere. »Hvo der ej selv har seet Snapsting, kan umuelig forestille sig den Mangfoldighed af Vahre, Stads, Konstsager, Bøger og andet deslige, som her i Omslags-terminen forefindes«, mindedes præsten Lago Matthias Wedel et Snapstingsbesøg fra 1700-årenes sidste tredjedel. De mange indtryk stod endnu i begyndelsen af 1800-årene lige levende for ham. »Maaske Snapstinget nu har forandret sig; men den store Vrimmel af Mennesker, Kostbarheden at opholde sig dér, de mangfoldige glimrende Boutiquer, den idelige Samtale om Penges Laan og Betaling, de mange Gøglere og Taskenspillere og alle de store, ellers tomme Pladser, som da vare

beplantede med Sælgere af alle Arter, dette og meget mere synes jeg endnu tydeligt at kunne forestille mig«³.

I begyndelsen af det ny århundrede, da Wedel nedskrev sine Snapstingsminder, var det imidlertid begyndt at gå tilbage for Viborgs navnkundige Snapsting.

I 1805 afløstes landstinget af landsoverretten, som udelukkende skulle være en appelret for de lokale underretter. Samtidig henlagdes den hidtidige tinglysning af alle ejendomsbreve på jysk hovedgårdsjord til de lokale ting, således at Snapstinget herved også ophørte som omslagstermin. Men selv om Viborg-rejserne hermed til dels blev overflødige, drog mange godsejere og proprietærer endnu i nogle år til den traditionelle Snapstingskomsammen i Viborg. Med tiden tynkede sammenkomsterne dog ud, og Snapstinget ophørte med at være samlingssted for den jyske adel.

Som stormarked fortsatte Snapstinget nogle år endnu. Men med statsbankerotten 1813 og 20'ernes store landbrugskrise indskrænkedes også dette. I 1830 måtte man således konstatere, at Snapstinget var »nedsunket til et simpelt Marked«⁴, som tilmed var dårligt besøgt. Og i takt med fremvæksten af nye og anderledes former for varehandel svandt dette førhen så betydelige krammarked stadig mere ind for i århundredets sidste halvdel helt at forsvinde.

Til Snapstingsmarked 1779

I året 1779, som jeg her skal behandle lidt mere indgående, var Snapstinget stadig ved magt. Året før var det blevet henlagt til juni måned, og det har næppe mindsket antallet af besøgende.

Herskaberne kom stadig til Snapsting for at handle ejendom, låne penge, gøre fint vareindkøb, høre nyt eller deltage i det blomstrende selskabsliv. Oplandets bønder kom til staden for at foretage det årlige storindkøb af de produkter, som de ikke selv tilvirkede. Og de næringsdrivende kom langvejsfra for at afsætte deres varer.

Snapstingsmarkedet var dog kun et ud af kongerigets henved 300 markeder, hvor købmænd, kræmmere og håndværkere også fra andre byer kunne handle frit uden om markedsbyens egne handlende og håndværkere. Til gengæld var det et af de største og fineste markeder, og med sine 14 dages varighed var det sammen med Olufsmarkedet i Århus også landets længste⁵.

For en provinskøbstad som Viborg med sine kun godt 2.000 ind-

Men ogsaa ethvert Huus var fuldt. De fattige eller mindre formuende Indvaanere droge sig med Familie tilbage i Pultekamre, eller indknebe sig i ubeboede Rum, eller stege op paa Lofterne, overladende for dyr Betaling de bedre Værelser til Gjæsterne: en fjendtlig Hær kunde ikke have gjort det værre. De rige eller fornemme Gaardejere toge Venner og Venners Venner i fri Indquartering«.

Hvor mange, der gæstede Snapstinget i året 1779, ved vi ikke. Men vi kender tallet på de næringsdrivende, der på reglementeret vis kom til byen for at afsætte deres varer. Byens borgmester, som samtidig var by- og rådstueskriver, førte nemlig i tidsrummet 1776-97 udførlige fortegnelser, hvoraf vi kan se, hvilke håndværksfolk, købmænd og kræmmere, der gæstede byen⁶. I året 1779 var tallet i alt 58. At de kom langvejsfra kan ses af tabel 1.

Tabel 1. Markedsgæster til Snapstinget 1779

Hjemby	Handelsfolk	Håndværkere	I alt
Ålborg	1	1	2
Thisted	–	1	1
Hobro	–	2	2
Skive	1	1	2
Randers	2	3	5
Holstebro	–	2	2
Århus	1	4	5
Skanderborg	1	–	1
Horsens	7	3	10
Vejle	1	–	1
Fredericia	13	–	13
Christiansfeld	–	1	1
Haderslev	7	–	7
Flensborg	–	1	1
Rendsborg	1	–	1
Odense	2	–	2
København	1	1	2
I alt	38	20	58

Kilde: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg Rådstuearkiv, D 33 nr. 361: Markedsgæster i Viborg 1776-97.

De iøjnefaldende mange handlende fra Fredericia var navnlig købmænd og kræmmere af jødisk afstamning. Fra 1726 havde jøderne her ikke alene haft ret til at besøge Nørrejyllands og Fyns købstadsmarkeder med silketøj, uld, lærred, galanterivarer, te, kaffe, chokolade og lignende, men tillige til at handle undervejs på selve rejserne. Handel var derved blevet Fredericia-jødernes vigtigste beskæftigelse, og man traf dem overalt til de store markeder⁷.

Vareudbudet i de mange købmands- og kramboder var både stort og varieret. Der var Tønder-kniplinger, fine lærreds- og uldvarer, silketøjer og trykte kattuner; der var citroner, pommeranser, appelsiner, oliven, olie, svedsker og andre specier; og der var spejle, galanteri- og nürnberg-varer og andet fruentimmerstads.

Håndværkerne sluttede op i række med deres produkter. Ofte var det de samme folk, der mødte frem år efter år, som f.eks. Ålborgbogbinderen Christoffer Hansen Wille, der med sine bøger og landkort mødte frem til hvert Snapsting lige fra 1744 og indtil han døde i 1784. Også i 1779 var han at finde det sædvanlige sted »i Ny Torvgyden fjerde bod fra torvet«⁸. Herudover var der sadelmagere, feldberedere, drejere, en sukkerbager, en almindelig hvedebrødsbager, en rebslager, en kobbersmed, en guldsmed, en gørtler, en sporemager, en hattemager, en parykmager, en kammager, en possementmager, en signetstikker og en skomager. Det var alt i alt et meget bredt udsnit af håndværkets mange professioner.

Den enkelte skomager var David Ernst Grosser fra den nyanlagte brødreby Christiansfeld. Han kom her ud for en ubehagelig oplevelse, hvilket vi skal høre nærmere om i det følgende.

Den Viborger Samler var byens første avis, startet 1771 af bogtrykker C.E. Mangor. Viborg Samleren var moderavis til det ikke bevarede annonceblad, Snapstingsvejviseren, hvori skomagemester Grosser fra Christiansfeld indrykkede sin første annonce til Snapstinget 1779. Det følgende år annoncerede han også i Den Viborger Samler. Annoncen var dengang et nyt middel til kundefang, hvormed håndværkerne og de handlende kunne hævde sig i konkurrencen. 1700-årenes annoncer var små og uden billeder, således at de let druknede i den øvrige tekst. Men de var en ny ting af stor rækkevidde, som de driftige brødre fra Christiansfeld forstod at udnytte.

OTTENDE AARGANG.

Mandagen den 5 Junii

(Slutningen af No. 22.)

Man har indpodet epileptiske, rachitiske, cachectiske, chlorotiske, hectiske, arthritiske, scorbutiske, asthmatiske, dem, som have havt schrophulas, udslaget Hoved, Snar, Ringorme i Ansigtet og paa heele Kroppen, Spinam ventosam, Dem, Hævelser i Underlivet, Durklob, Ozænam,
 3 Ophthal-

Skomager Grossers historie

I Brødremenighedens arkiv på loftet over kirken i Christiansfeld findes bl.a. en kopi af en klageskrivelse fra skomagermester David Ernst Grosser til »Velædle Hr. Byfoget og Politie Mester Damsgaard i Wiborg«⁹. I skrivelsen, som er dateret den 15. juni 1779, beklager Grosser sig over den chikane, han var blevet udsat for, da han dette år var mødt frem på Snapsting for at sælge sine medbragte varer. I sig selv giver den et interessant indblik i datidens faktiske markedsf forhold.

Grosser fortæller her, hvorledes han straks efter sin ankomst til Viborg meldte sig hos »Hr. Borgmester Høeg« og til ham afgav »den skriftlige Bevies og Rigtighed, som af Hs. Mayt. allernaadigst er befalet«. Det vil sige, at han betalte sine stadepenge og foreviste det rejsepas, også kaldet told- og passérseddel, som alle markedshandlerne i følge forordningen af 13. februar 1775 skulle være i besiddelse af (se også illustration og billedtekst s. 54).

Med sig bragte han i alt »17 par Støvle og 24 par Mands Skoe«, og gennem avertissement i »den saa kaldede Snapstings Veiviiser« lod han bekendtgøre, at han med sit »medbragte Skomager Arbeide« var at træffe i sit »Logie hos Poul Møller Guldsmed her i Wiborg«^{9a}. Snapstingsvejviseren – formentlig en slags tidlig annonceavis – synes ikke at være bevaret; den er forgæves eftersøgt på både Statsbiblioteket og Det kongelige Bibliotek. Men Grossers avertissement heri har næppe adskilt sig meget fra det, han året efter lod indrykke i vejviserens »moderavis« »Den Viborger Samler«. Heri kunne man mandag den 29. maj 1780 og de følgende to mandage i Snapstingstiden læse følgende annonce, som Grosser havde indrykket sammen med sin rejsefælle handskemager Vogel, også fra Christiansfeld.

De høi respective Herr som behager at anskaffe dem Støvle eller Skoe af veritable Engelsk Læder, være sig Mandts eller Fruentimmer-Arbeide, samt Engelske Ride-Buxer eller Handsker af adskillige Dyreskins-Læder: alt for billigste Priiser; bliver herved bekendtgiort, at de til anstundende Snapsting hermed kan blive forsynet af D.E. Grosser og T.S. Vogel fra Christiansfeld, logerende hos Poul Møller Guldsmed i Viborg¹⁰.

På Snapstingsmarkedet var det ikke alle, der afsatte deres varer fra de udendørs boder. Mange foretrak at følge en gammel skik fra dengang

Snapstinget faldt i januar måned, nemlig at sælge deres varer inden-dørs i lejede stuer.

Det var også det, Grosser havde valgt at gøre, og tilsyneladende med god succes. I skrivelsen til byfogeden beretter han, at han »efter saadan Bekiendtgjørelse« var »bleven besøgt og efterspurgt i ermelte mit Logie af mange Fornemme og Høy Respective Herrer og Velyndere, som har vildet se og passe mit medbragte Arbeide«. Ligeledes var han flere gange »bleven kaldet at komme til adskillige i deres Logie«. Og det var også, hvad der skete om aftenen onsdag den 14. juni. Grosser beretter følgende:

»Da ieg i Gaar Aftes ungefær Kl. 7 a 8 var i mit Logie, kom en Karl til min Vært og lod mig bede fra Hr. Rosborg¹¹ til Kalbygaard, som logerer hos Hr. Procurator Tørsleff, at ieg vilde komme der til ham for at lade ham see noget af mit Arbeide. Jeg fulgte strax med Hans Karl, som bragte mig udi Hans Logie og der anviiste mig ham. Men da jeg havde talet med ham, hvad angik mit Arbeide, og havde der intet videre at bestille og ville nu gaae tilbage til mit Logie, skeete det at 2de Mænd stod uden for Hr. Tørsleffs Port og lurede paa mig. De greb mig paa Stædet an og voldelig fratog og franed mig 2de umage nye Støvler og en Dito Skoe, som de tillige og nedkastede udi det skidne Vand og Gadeskarn ... Derpaa anfaldt de min Person, greb mig udi mine Klæder og Arme, og sagde ieg skulle følge dem til Borgmesteren og Byfogeden. – Jeg forstilte dem min uskyldighed og at de feilede i deres fattede Tanker, at ieg skulle gaae omkring og falholde [dvs. falbyde] mit Arbeide, idet jeg forsikrede dem, at jeg hidtil iche var gaaet til een eeneste, hvor ieg iche er bleven kaldet at komme hen. Men ald min Forestilling hjalp intet, de sleed og kneb i mine Arme, stødte mig fra den ene til den anden Side, og ieg maatte saaledes mellem dem begge giennem Gaden følge, som en Misdæder, Tyv eller Morder til aabenbare Tort og beskiemmelse for mig og mine Brødre, som Hs. Mayt. allernaadigst har lovet at tage i Beskyttelse.

Hvem disse 2de Mænd, eller hvad deres Navne er, kand ieg iche sige, som her er Fremmet og iche forstaar det danske Sprog; men at samme Mænd jo maae være saavel Hr. Byfogeden som Borgmesteren, til hvem de førte mig, bekiendt, derom tvivler ieg iche. Og at de har saaledes ført mig igennem Gaden, det kan ieg bevidne med Hr. Forvalter Nisleff, der logerer i mit Logie, samt Hr. Forvalter Wissing, som møtte og saae deres Optog med mig, foruden mange flere, som ieg iche kiender. At de har frataget mig mit Arbeide og bragt samme i

Hr. Byfogedens Huus, kan icke heller være dem ubekjendt, da Mændene der har tilstaaet og foreviist det, de saaledes har fraranet mig. Og at ieg icke ere gaaet enten til Hr. Tørsleff, Rosborg eller nogen uden, hvor ieg er bleven ombedet at henkomme, det skal bevidnes af min Vært og fleere i Huuset, som selv har seet og hørt saadant.

Men da ieg i den offentlige Markets Tid haaber at have den samme Rett, som alle andre Fremmede, og Hs.Mayt. allernaadigst har forsikret mig ald den Frihed og Beskyttelse af Retten, som andre hans Undersaatter, saa er det jeg finder mig paa det høieste nødsaget til at fremkomme til dem som Politie Mester her i Byen med Klagemaal over den Vold og fornærmelse, som saaledes er udøvet mod mig, af retten maae blive afstraffet i Overensstemmelse med Hs.Mayt.s allernaadigste Lov og Politie Anordning.

Og dersom ieg mig uvidende har begaaet den allermindste Overtrædelse af Hs.Mayt.s Lov, underkaster ieg mig i allerdybeste Underdanighed ald Retfærdighed, ligesom ieg af samme saaledes vil forvente mig beskyttet og satisficeret, at ieg paa høyere Stæder, eller til Hs.Mayt. icke skal have Aarsag at besvære mig over saadan formeenlig Vold og Ran, som mig er vederfaret«.

Som de fleste af sine herrnhutiske brødre i Christiansfeld var Grosser tysk. Han forstod ikke det danske sprog og kan derfor ikke selv have forfattet klageskrivelsen. Det har han sikkert fået gjort hos en af byens prokuratorer. Skildringen er derfor måske nok præget af den professionelle klageskrivelses sædvanlige overdrivelser. Men i det store og hele må gengivelsen af hændelsesforløbet alligevel antages at være korrekt.

Det kunne en forfølgelse af sagens videre gang formentlig bekræfte. Men en sådan har ikke været mulig. Grossers klageskrivelse er nemlig forgæves eftersøgt, ikke blot i Viborg byfogedarkiv, men for en sikkerheds skyld også i byens rådstuearkiv¹². Der synes således kun at eksistere den her benyttede kopi fra Brødremenighedens arkiv i Christiansfeld.

At Grossers historie imidlertid ikke er det rene opspind fremgår af oplysninger i Viborg skomagerlavs regnskabsbog for 1779 og 80¹³. Under regnskabsaflæggelsen den 21. juni 1779 til lavets »Sct. Hans Dags samling, da bisidderne var forsamlet i oldermand Jens Knapes Hus for at gjøre rigtighed for Laugets Indtegt og Udgift«, optræder

nemlig følgende udgiftspost: »da den Christiansfelds Skomager var her medgik 30 sk.« Og i det næstfølgende regnskab den 14. februar 1780 ses denne udgift: »Udlagt til Byfogeden angaaende den Herrhutiske Skoemager – først 2 mk. 6 sk., noch den dag Lauget var forsamlet om samme 2 mk. 4 sk.«

Hvilken historie, der helt præcis gemmer sig bag disse oplysninger, kan man kun gisne om. I skomagerlavets øvrige bevarede protokoller findes der intet, det kan supplere regnskabets oplysninger. Men i det mindste kan der ikke herske tvivl om, at lavet betragtede Grossers besøg i byen som en yderst alvorlig sag. Ikke blot fandt man sig foranlediget til at samle hele lavet, hvilket ellers kun skete meget sjældent; man fandt det også ligefrem nødvendigt at foretage sig et eller andet, som åbenbart kostede penge. Om pengene så gik til bestikkelse af byfogeden eller til betaling af de to voldsmænd eller måske til noget helt tredje er det ikke muligt at afgøre. Men regnskabets oplysninger tyder i alt fald på, at lavet har haft en vigtig finger med i det spil, der førte til den grove chikane af skomagermester Grosser.

Videre end dette er det ikke muligt at komme med det konkrete hændelsesforløb. Formentlig er der herefter blot sket det, at Grosser har fået lavet sin klageskrivelse, hvorpå han er taget hjem til Christiansfeld. Og så er sagen næppe kommet videre.

Men det kunne nu være interessant at spørge, hvorfor skomagerlavet, borgmesteren og byfogeden gav en fremmed skomager en så uvenlig behandling. Tilsyneladende havde Grosser ikke gjort noget ulovligt. I markedstiden var de til daglig gældende privilegier sat ud af kraft, og alle anerkendte købmænd, kræmmere og håndværkere kunne handle frit med markedsbyens folk uden om stedets egne håndværkere og handlende. Grosser havde betalt sine stadepenge og forevist sit rejsepas. Og til Snapsting var det øjensynligt – sådan som vi også har set det i det foregående – god markedsskik, at tilrejsende håndværkere afsatte det medbragte arbejde fra deres logi.

For Grosser skulle alt således have været i den skønneste orden. Sådan så han også selv på det, og formentlig af et ærligt hjerte. Men hvad var der så galt?

Svaret på dette spørgsmål kan måske indkredses ved at se lidt nærmere på to ting. Dels markedshåndværket, som det udfoldede sig i Viborg i 1700-årenes sidste tredjedel, og dels skomagerhåndværket i Grossers hjemby Christiansfeld. Dette vil være emnerne for de to følgende afsnit.

Markedshåndværkere i Viborg

Som det tidligere er nævnt, førtes på Viborg rådstue udførlige fortegninger over, hvilke håndværkere, købmænd og kræmmere, der gæstede byens markeder. Listerne, der er bevarede for hele tidsrummet 1776-97 med undtagelse af året 1792, udgør et enestående godt kilde-materiale til belysning af markedshandel og markedshåndværk i denne periode. Her skal de først og fremmest benyttes til en undersøgelse af, hvilke håndværksprofessioner, der gæstede Viborg Snapsting.

Listernes oplysninger herom er samlet i tabel 2, som omfatter alle de registrerede håndværkere, der i årene 1776-97 deltog i dette marked; igen naturligvis minus håndværkerne fra 1792-markedet, hvorfra listerne ikke er bevaret. Af hensyn til sammenligneligheden er tallene omregnet til procent; de til grund liggende faktiske tal er dog anført i tabellens nederste linie. I tabellen er det samlede tidsspænd på i alt 21 år inddelt i fem mindre tidsrum, hvilket også skulle gøre det muligt at følge de forandringer, der foregik i løbet af perioden. Af hensyn til overskueligheden er de samlede tal for hele perioden under eet anført i kolonnen yderst til højre.

Tabellens sammenfattende rubrik »Øvrige håndværk« omfatter i alt 7 fag, nemlig garver-, kandestøber-, pottemager-, tøjmaker-, hjulmager-, stolemager- og urmagerprofessionerne. Hver især var disse 7 fag kun repræsenteret een gang i løbet af hele den her behandlede periode. I den store sammenhæng er de derfor af mindre betydning, hvilket også fremgår af deres samlede andel på kun 1,75 % af det totale antal markedshåndværkere.

Her ud over indeholder tabel 2 to andre sammenfattende rubrikker, nemlig dels »Bager«, som omfatter alle grene af faget, herunder også sukkerbagere, og dels »Drejer«, der foruden de almindelige trædrejere også indbefatter de finere ben- og kunstdrejere.

Tabel 2. Udenbys håndværkere til Snapstingsmarked 1776-97 (i pct.)

Profession	1776 -79	1780 -84	1785 -89	1790 -94	1795 -97	1776 -97
Sadelmager	13,58	13,67	15,46	16,27	15,38	14,54
Feldbereder	8,64	11,51	5,15	9,30	7,69	8,77
Rebsluger	11,11	7,19	6,19	13,95	5,13	8,27
Parykmager	4,94	6,47	10,31	13,95	10,26	8,27
Guldsmed	8,64	10,07	11,34	2,31	–	8,27
Bager	3,70	10,07	10,31	6,98	–	7,52
Bogbinder	7,41	4,32	7,22	6,98	17,95	7,27
Hattemager	4,94	6,47	6,19	2,32	7,67	5,76
Kobbersmed	4,96	3,60	5,15	6,98	2,56	4,51
Signetstikker	2,47	2,88	5,15	6,98	7,69	4,26
Gørtler	1,23	2,88	4,12	–	12,82	3,51
Drejer	9,88	3,60	1,03	–	–	3,51
Tinstøber	–	0,72	6,19	4,65	–	2,25
Possementmager	3,70	3,60	–	–	–	2,00
Klokkestøber	–	0,72	2,06	6,98	–	1,50
Kammager	2,47	1,44	–	2,32	–	1,25
Nålemager	–	0,72	1,03	–	7,69	1,25
Knapmager	3,70	–	–	–	5,13	1,25
Børstenbinder	2,47	1,44	–	–	–	1,00
Skomager	1,23	2,16	–	–	–	1,00
Barometermager	–	2,16	–	–	–	0,75
Sporemager	1,23	–	2,06	–	–	0,75
Blikkenslager	1,23	–	1,03	–	–	0,50
Grovsmed	–	1,44	–	–	–	0,50
Handskemager	–	1,44	–	–	–	0,50
Øvrige håndværk	2,47	1,44	3,09	–	–	1,75
I alt	99,98	100,01	103,08	99,97	99,99	100,71
Faktiske tal	81	139	97	43	39	399

Kilde: Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg rådstuearkiv, D 33 nr. 361: Markedsgæster i Viborg 1776-97.

Fagene er opstillet i rækkefølge, således at det fag, der var bedst repræsenteret til Snapstingsmarkedet i hele perioden 1776-97 under

Borger og Karyemager *J. Conrad Løchte*
her i Byen, som agter sig til det i *Viborg* næstkommende der holdende Marked med *saar*
Beholdt *15. Julij* næstkommende der holdende Marked med *saar*
Karyemager *her* at forhandle, bliver i Følge
Forordningen af 13de Februarii 1775, dette Pas meddeelt, at han, som den der, i
Kraft af sit Borgerfæbsbrev, foretager denne Markeds Reise, maa ubehindret pas-
sere med bemelte sine havende Vare, dog uden at afvige fra rette Landevei igjennem
Hammershøj

til *Bank* *Viborg*, eisjeller nogle af sine Vare paa Landet at
affatte; hvilket Pas, som kun gjelder for denne ene Reise, ved Hjemkomst strax maa
leveres mig tilbage, tilligemed videre behørig Attest, efter allerhøistbemeldte Forordning,
fra Markedsstedets Øvrighed

Bræved den 15. Julij 1798

Rejsepas for parykmager Thomas Løchte fra Randers (Landsarkivet for Nør-
rejyland). Passet er udstedt i henhold til forordningen 13. februar 1775,
»hvoreved al Omløben med Handels-, Kram- og Galanteri- samt Haand-
Verks-Vare i Kjøbstæderne og paa Landet aldeles forbydes«. Forordningen
medførte et vældigt kontrolsystem. Før parykmager Thomas Løchte kunne
rejse afsted til Snapstingsmarked, skulle han således til den stedlige øvrighed
indlevere en fortegnelse over de varer, han ønskede at medbringe. Han fik
derpå udleveret dette pas med oplysninger om navn, borgerlig håndtering og
rettigheder til handel, med opregning af de medførte varer og med nøje
oplysninger om den rejserute, han havde fået bevilget til markedsfærden. I
dette tilfælde skulle han rejse den lige vej fra Randers til Viborg, nemlig over
Hammershøj.

eet står øverst. Derpå følger det næst bedst repræsenterede, og så fremdeles.

Som det ses, topper sadelmagerne klart med deres samlede andel på 14,54 %. Andelen dækker over et tal på 58 og det svarer til, at der gennemsnitlig var ca. tre fremmede sadelmagere til stede ved hvert Snapstingsmarked hele perioden igennem. Også fag som feldberederne, rebslagerne, parykmagerne, guldsmedene, bagerne og bogbinderne var store Snapstingsprofessioner; i gennemsnit var de hvert år repræsenteret med fra en til to personer. Som nogenlunde faste Snapstingsgæster må endelig nævnes hattemagerne, kobbersmedene og signetstikkerne. Alle hørte de med til Snapstingets faste stok.

Her ud over var det et bredt spektrum af professioner, der med mellemrum var at træffe til markedet. Navnlig ind til midten af 1780erne kunne man her finde håndværkere fra mange forskellige og ofte stærkt specialiserede fag, som det var sjældent at træffe i en almindelig provinskøbstad. Men efterhånden var det kun få af disse håndværkere, der mødte frem, og man kan således sige, at Snapstinget i den henseende var på vej til at miste noget af den særlige aura af variation og bredde, som ellers altid havde kendetegnet dette store marked.

Taget under eet er det imidlertid stadig iøjnefaldende, hvor mange ikke helt almindelige håndværksfag, man kunne finde til Snapstingsmarkedet. Rent bortset fra bagerne, er der ingen af de store eller mellemstore Snapstingshåndværk, der var helt almindelige. I Viborg var f.eks. hverken sadelmagerne, feldberederne eller for så vidt nogen anden af de store Snapstingsprofessioner så talrige, at de kunne danne lav; ja, adskillige af Snapstingsprofessionerne fandtes slet ikke som købstadshåndværkere i Viborg.

Omvendt var der adskillige af Viborg-håndværkerne, som ikke eller kun yderst sjældent kom ud for det at møde fremmede fagfæller – og dermed også konkurrenter – til Snapstingsmarked. Det fremgår klart af en sammenligning af foranstående tabel 2 med den oversigt over Viborg købstads håndværkere anno 1787, som er opstillet i tabel 3.

Tabel 3. Håndværkere i Viborg 1787

Profession	Mestre	Svende	Drenge	I alt
Skomagere	21	13	12	46
Skræddere	7	4	2	13
Snedkere	4	5	4	13
Grovsmede	4	2	6	12
Murere	4	7	1	12
Handskemagere	6	1	2	9
Hattemagere	5	1	3	9
Linnedvævere	4	2	1	7
Bagere	4	2	1	7
Kleinsmede	1	2	2	5
Feldberedere	2	1	1	4
Tømrere	3	0	1	4
Guldsmede	2	2	0	4
Bogtrykkere	1	2	1	4
Gørtlere	1	1	1	3
Kobbersmede	1	2	0	3
Urmagere	2	0	0	2
Parykmagere	2	0	0	2
Knapmagere	1	0	1	2
Farvere	1	1	0	2
Tinstøbere	1	1	0	2
Rebslagere	1	0	1	2
Malere	2	0	0	2
Bogbindere	2	0	0	2
Hårskærere	2	0	0	2
Bøssemagere	1	1	0	2
Glarmestre	1	0	0	1
Bildthuggere	1	0	0	1
Stolemagere	1	0	0	1
Bødkere	1	0	0	1
Sadelmagere	1	0	0	1
I alt	82	47	39	168

Kilde: Landsarkivet for Nørrejylland. Viborg rådstuearkiv, D 33 nr. 304: Indkomne skrivelser til magistraten ang. byens handel og øvrige næringsbrug 1771-91.

Som hovedregel kan man sige, at de store købstadshåndværk generelt var små Snapstingsprofessioner. Og tilsvarende var de store Snapstingsprofessioner kun svagt repræsenteret i Viborg udenfor markedstiden. Hattemagerne og bagerne er de eneste undtagelser, idet begge fag var pænt repræsenteret såvel i købstaden som til Snapsting.

Alligevel forekommer det overraskende, at et så stort fag som skomagerne – vel det talrigeste fag overhovedet – var så fåtallige til det store marked. Skomagerne var endda så få, at vor ven Grosser fra Christiansfeld i det her behandlede tidsrum var den eneste fra dette fag overhovedet, som kom til Snapstingsmarked for at afsætte sit arbejde. I alt deltog han i fire af de 21 undersøgte markeder; til de resterende 17 kom der slet ingen udenbys skomagere.

Ser man på Viborgs andet store marked, det såkaldte Tofte- eller Mauritii-marked, som afholdtes i september måned, er mønstret det samme. De tilreisende markedshåndværkere var i regelen fra fag, der enten slet ikke eller kun var svagt repræsenteret iblandt købstadshåndværkerne. Her var det nu feldberederne, bagerne, drejerne, reb-slagerne, gørtlerne og sadelmagerne, der dominerede billedet, mens der stadig væk kun var få fra de fag, der var talstærke i købstaden. Til Toftemarkedet kom der også kun skomagere i fire af de 21 år, som markedslisterne dækker, ligesom det også her var den samme hver gang, nemlig Niels Thomasen fra Randers. Om han også var udsat for chikane fra skomagerlavets og myndighedernes side, ved vi desværre ikke.

Det må derfor alt i alt konkluderes, at de to grupper håndværkere – markeds- og købstadshåndværkerne – generelt supplerede hinanden uden alt for store overlapninger. Herved elimineredes et væsentligt konkurrenceelement og dermed en vigtig kilde til uoverensstemmelser.

I al almindelighed gik håndværkerlavenes bestræbelser ud på at hindre andre håndværkere af samme fag i at komme til deres by. Og disse bestræbelser synes generelt at have båret frugt. Det er således karakteristisk, at det navnlig var de fag, der i Viborg var lavsorganiserede, der var sparsomt repræsenterede på byens markeder. Foruden skomagerne var det skrædderne, smedene, hattemagerne, snedkerne, murerne og tømrerne, der havde lav. Det bør bemærkes, at hattemagerne her igen udgør en undtagelse, idet fremmede hattemagere på trods af det lokale lav ofte kom til marked i Viborg. Om hattemagerlavet så rent faktisk fungerede som faglig interesseorganisation i den

her behandlede periode er ikke undersøgt; men det er tænkeligt, at dette fag, som så mange andre provinslav på denne tid, var på retur, og dermed ude af stand til at varetage fagets interesser. Dette kunne i så fald forklare, hvorfor fremmede hattemagere uantastet kunne optræde som markedshåndværkere i Viborg i denne periode.

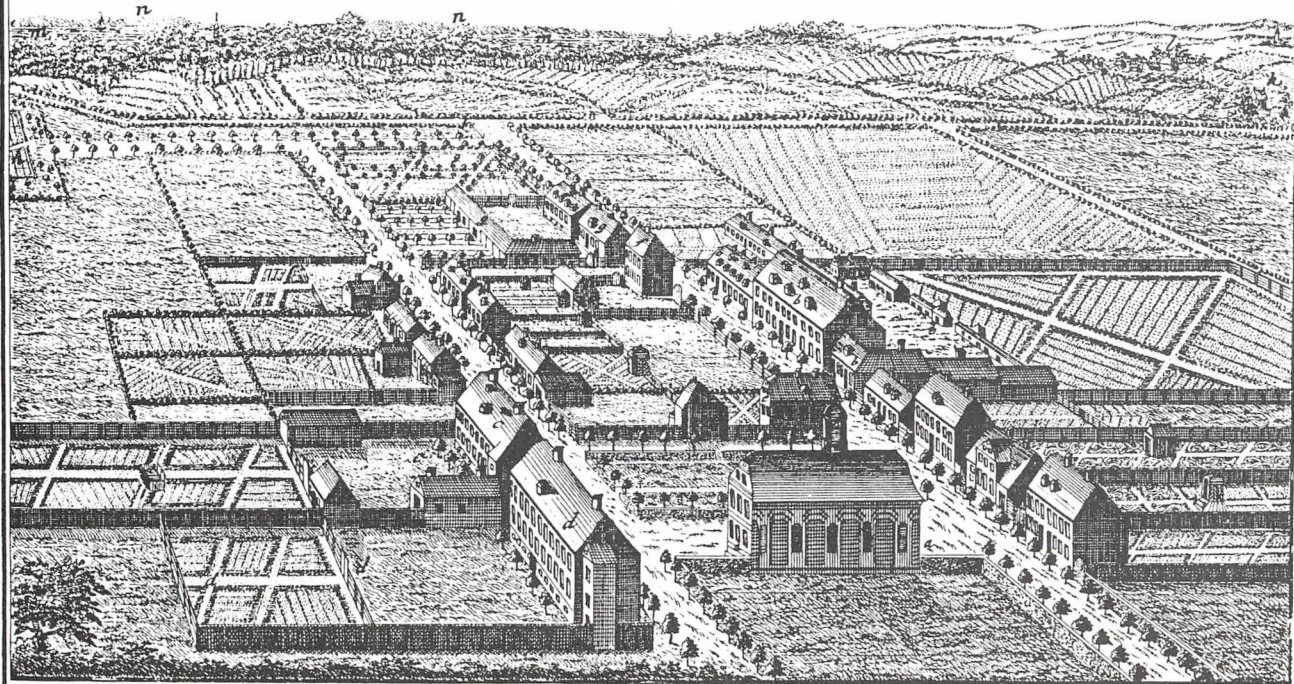
Alt i alt fører dette til den generelle hypotese, at markedshåndværkerne i 1700-årenes sidste del – og formentlig også før – fortrinsvis kom fra fag uden eller med kun ringe faglig organisering. Markederne tjente derved mere til at forøge udbudet af varer end til at fremme konkurrencen indenfor håndværket. Det kraftige boom i markedshåndværket og -konkurrencen indenfor de mere almindelige fag, som vi kender fra 1800-tallet, hører formentlig udelukkende denne epoke til, og kan næppe overføres på tidligere tider.

Indenfor skomagerhåndværket var dette i udpræget grad tilfældet. Fremmede skomagere ses kun sjældent til de store købstadsmarkeder, og hører vi endelig herom, så er det som regel i forbindelse med konflikter mellem de stedlige lav og de fremmede konkurrenter¹⁴.

Uoverensstemmelsen mellem myndighederne og skomagerlavet i Viborg på den ene side og Grosser fra Christiansfeld på den anden er et eksempel på en sådan konflikt. Grosser var imidlertid ikke den eneste skomager fra Christiansfeld, der kom i klammeri med sine lavsorganiserede kolleger i købstæderne. Der synes her at aftegne sig et mønster, som måske kan tilføje konflikten ved Snapstingsmarkedet 1779 en videre dimension.

Christiansfeld 1781. Efter Den danske Atlas VII, 1781. De, der besøgte den unge brødreminighed, kom ofte ud for et voldsomt kulturchock. Således også den fynske bondesøn Eskild Sørensen, som har nedskrevet sine indtryk fra et besøg i 1798. Nogleordet i Eskild Sørensens beskrivelse er orden, både ydre og indre, som for ham tilsyneladende var noget helt fremmedartet. Eskild Sørensen bed bl.a. mærke i, at gaderne var »lige og brede«, at lindetræerne stod »i lige linier« på fortovene og at deres toppe endog var »studsede i firkant«. Og det gjorde han, fordi dette for ham vidnede om en plan og regularitet, som han aldrig havde mødt i de naturgroede landsbyer og købstæder, han til daglig satte sine ben i. Eskild Sørensen blev også imponeret over, at »gaderne er så rene at gå på som et stuegulv«, og han iagttog »allevegne orden, renlighed og behagelig stilhed«. Christiansfeldernes indre orden omtaler han som deres »exemplariske Levnet«. Der var »ingen dans, leg, spøg eller banden« og søstre og brødre var »stræbsomme, dydige og tarvelige«. Selv drenge var stille og høflige, så man ikke behøvede »at frygte for overfald ... som i nogle andre købstæder«. Eskild Sørensens historie er trykt i Kirkehistoriske Samlinger 1889-91.

CHRISTIANSFELD b. Uøifte Brøder
Huus. c. Uøifte Søstres Huus. d. Enke Huus. e. Opførelsesthuus
f. Kiøbmands. Boder. g. menigheds Huus. h. Kirkegaard
i. Postvaen. k. Tystrup Kirke. l. Vintrup Bye. m. Lille Belt. n. Tyen Land

Christiansfeld som egnsudviklingsprojekt

Da Grosser i 1773 ankom til Christiansfeld var byen netop blevet grundlagt som en sønderjysk afdeling af den internationale Brødre-menighed. Hovedsædet for denne særlige pietistiske retning var den lille sachsiske by Herrnhut; deraf også bevægelsens navn herrnhutismen¹⁵.

I begyndelsen af 1770erne havde der været et heldigt sammenfald mellem brødrenes interesse i at udvide deres missionsmark til også at omfatte det danske monarki og så en voksende religiøs tolerance fra den danske stats side. Det blev derfor muligt for den reformvenlige Struensee-regering (1770-72) at indbyde herrnhuterne til at anlægge en brødreby i Sønderjylland. Ledende danske embedsmænd havde besøgt flere brødrebyer og fået et positivt indtryk af deres driftige erhvervsliv og betydning for udvikling af håndværk og fabriksvirksomhed. Man var derfor interesseret i at få anlagt en brødre-industri i det nordlige Slesvig, nærmest som det, vi i dag ville kalde et egnsudviklingsprojekt.

Fra starten skilte Brødrebyen sig stærkt ud fra omgivelserne. I løbet af ganske få år opbyggede de flittige brødre og søstre en række håndværks- og fabriksvirksomheder, som var langt forud for deres tid; den endnu eksisterende honningkagefabrikation er en sidste rest af denne virksomhed. Brødrene oprettede også kostskoler, som besøgte af hundredvis af elever fra Skandinavien, Hertugdømmerne og det øvrige Danmark. En stor del af befolkningen boede sammen i fællesboliger, de såkaldte korhuse, og fra det kristelige fællesskab gik der kraftige påvirkninger til omverdenen. Og endelig var også byens arkitektur og hele den særlige religiøse kultus ganske fremmedartet.

I det store topografiske værk »Den danske Atlas« fra 1781 gives følgende beskrivelse af byens næringsliv¹⁶:

Foruden en deel gode Haandværkere og Boutiqver findes i Byen Ulden, Linned, Bomuld, Lakfabrike og Sæbeværk, som i kort Tid har funden god Debit baade inden- og udenlands, da Fabrikernes Bonite er blevet bekiendt. Hensigten er og at bringe Have- og Agerdyrkningen i stand efter udenlandske Erfaringer, ved Flittighed at bringe Fabrikerne og Haandverkerne til Fuldkommenhed, og derved at forskaffe Næring; forsyne de fattige saavel i Byen som i Egnen med Arbeide, samt ved Menighedens opbyggelige Exempel at opmuntre andre.

Da Grosser i 1773 ankom til Christiansfeld fra den tyske brødreby Gnadenberg (Sachsen) blev han mester for Brødrehusets skomagere-

værksted, som da var under etablering¹⁷. Men allerede i 1775 startede han for sig selv, og fire år senere, da han aflagde sit omtalte besøg på Viborg Snapsting, var han leder af et stort og ekspansivt skomagerværksted.

Skomagerne hørte til de fremmeste blandt Brødrebyens mange ekspansive håndværkere. Byens to værksteder – som i 1783 blev suppleret med endnu et – leverede godt og dygtigt arbejde, og kundekredsen var først og fremmest at finde blandt det kvalitetsorienterede publikum. Christiansfeldt-skomagerne kom derfor langt omkring.

Allerede i 1775 hævdede Haderslev-skomagerne, at christiansfeldterne havde »indsneget deres arbejde til byen og hemmelig afsat det, og derved unddraget os skattepligtige borgere næringen og gjort indgreb i vore privilegier«¹⁸.

Christiansfeldterne var her selv af den opfattelse, at de repræsenterede friheden og arbejdsomheden over for de dovne lavhåndværkere i købstæderne, hvis hele eksistens beroede på privilegier, tvang og ufrihed. Det var imidlertid ikke alle, der så sådan på det. Ikke alene lavene i de udsatte købstæder kritiserede christiansfeldternes ekspansion. Også en prominent person som Ove Høegh-Guldberg, der endda selv som ny regeringsleder i 1773 havde været med til at konfirmere byens koncession, beklagede udviklingen. I et brev til vennen Johan v. Bülow i 1788, mens Høegh-Guldberg var stiftamtmand i Århus, hævdede han således, at han altid havde betragtet Christiansfeldt og byens gunstige koncession som »en stor Statsfeil ... Frie fra Consumption, Indquartering etc. er dette Sted en naturlig Ødeleggelse for Haderslew og Colding; thi Christiansfeldterne kand nu sælge bedre Tøi og Haandværks-Sager end disse Stæder, og derved drage Næringen fra dem; hvilket Christiansfeldt dagligen gjør: endog skoe, støvle etc. komme derfra dybt ind i Jylland«¹⁹.

Som vi har set kom de helt til Viborg. Her ud over ved vi, at Christiansfeldt-skomagerne i slutningen af 1700-årene afsatte betydelige partier skomagerarbejde i Vejle, Horsens og Århus. Det gik ikke altid lige glat. Vi ved, at Haderslev-skomagerne klagede til højeste myndighed, og i hvert fald også Horsens-skomagerne var utilfredse med det, de opfattede som ubillig konkurrence fra christiansfeldternes side. Men intet tyder på, at de har formået at stoppe de ekspansive brødre fra Christiansfeldt.

I årene hen imod 1800 var det efterhånden ikke længere så usædvanligt, at skomagerne søgte afsætning for deres varer udenfor det

snævre lokalområde, hvor de traditionelt havde haft deres kundekreds. Men det var sjældent at skomagerne drev en så omfattende og systematisk handel i et så udstrakt område, som det var tilfældet med skomagerne fra Christiansfeld. Storstilet skotøjsfremstilling og markedsandel blev først for alvor udbredt hen mod midten af 1800-årene.

Baggrunden for brødrenes enestående merkantile succes skal søges i flere forhold. Håndværkernes dygtighed og kvaliteten af deres arbejde er allerede nævnt. Hertil kommer de gunstige finansieringsmuligheder, som Brødremenigheden gav sine næringsdrivende i Christiansfeld. Skotøjsfremstilling og -handel i så stor stil, som det her var tilfældet, fordrede nemlig kapital; og det kunne christiansfelderne få fra menighedens centrale kasse, det såkaldte menighedsdiakoni, som derved kom til at fungere som en art tidlig bank. Dette var et afgørende fortrin. Mens den jævne håndværker i købstæderne og på landet, hvor kapitalmarkedet endnu kun var svagt udviklet, kun havde få lånemuligheder, så satte menighedsdiakoniets omfattende udlånsvirksomhed nemlig brødrene i stand til at finansiere de udvidelser og omlægninger, som var en første forudsætning for at udnytte tidens muligheder.

Mere prekær end disse to forhold var nok menighedens koncession fra 1771. Det var udstedelsen af den, som Ove Høegh-Guldberg i det foran citerede brev til Johan v. Bülow kaldte for en stor statsfejl. Koncessionen gav nemlig Christiansfeld en række friheder, som økonomisk stillede brødrene bedre end deres kolleger i andre byer. Bl.a. fritog koncessionen brødrene for de omkostninger, som det obligatoriske medlemskab af lavene normalt pålagde købstadshåndværkerne. I byens første år skulle de her ud over nyde fuld skattefrihed på person såvel som på næring, ligesom de også blev fritaget for de normale told- og konsumtionsafgifter på varehandelen; og meget mere. Alt i alt fik Christiansfelds næringsliv med denne koncession betydelige fordele fremfor købstæderne. Det var selvsagt en torn i øjet på disse, og dermed også en kilde til mange uoverensstemmelser.

Som en sidste ting skal nævnes herrnhuternes velkendte driftighed, flid og høje arbejdsmoral. Den gjorde livet hårdt for de mange af nabokøbstædernes håndværkere, der holdt fast ved den gamle tids fest- og arbejds traditioner. Skulle de fortsat klare sig i konkurrencen med christiansfelderne, så måtte de opgive deres blå mandage og

Skomagerværksted. Blyantstegning, signeret I. Hansen, 1874. Efter Dybdahl og Thau: Tidsbilleder (1982). I løbet af 1800-årene blev skomageriet et stort markedshåndværk. Det havde det ikke været tidligere; men fra omkring 1850 var det ikke ualmindeligt, at en stor markedsskomager kunne have mellem 5 og 10 svende i arbejde hjemme på værkstedet. Før år 1800 traf man kun sådanne store skomagermestre i København og Christiansfeld.

andre tidsrøvende og omkostningskrævende arbejdsstraditioner, og i stedet indrette sig efter den ny tids dyder som flid, rationel livsførelse og sparsommelighed.

Forskellene på disse områder gav brødrene betydelige fordele i form af en højere produktivitet og et lavere omkostningsniveau. Og disse kunne udnyttes af initiativrige håndværkere til at sprænge de snævre rammer, som skomagerhåndværket og skotøjshandelen hidtil havde fungeret inden for.

I dette perspektiv lykkedes det virkelig Brødremenigheden ved sit »opbyggelige Exempel at opmuntre andre«, som det så smukt hed i »Den danske Atlas« 1781. Købstadshåndværkerne opfattede det dog snarere som ubillig konkurrence, og dermed som en trussel mod deres århundredgamle lavkultur og den særlige økonomiske moral, der knyttede sig hertil.

Et erhvervsetisk kultursammenstød

Christiansfelds økonomiske forrettigheder var en torn i øjet på mange. Formentlig blev de det også for Viborg-skomagerne, da de til Snapstingsmarkedet 1779 mødte forrettighederne i skikkelse af skomagemester Grosser. Der kan derfor næppe herske tvivl om, at dette spillede en rolle i forbindelse med den chikane, Grosser dér blev udsat for.

Det kan også tænkes, at Viborg-skomagerne misundte Grosser det fine og formentlig forholdsvis billige skomagerarbejde, som han afsatte til Snapstingets kvalitetsbevidste og købedygtige publikum.

Dybest set er disse forhold dog alligevel næppe den egentlige årsag til købstadens dårlige behandling af Grosser. Episoden udspringer snarere af det erhvervsetiske kultursammenstød, som i så udpræget grad kendetegnede oplysningstidens samfund i 1700-årenes sidste halvdel, nemlig sammenstødet mellem den opkommende liberale konkurrenceøkonomi og håndværkernes århundredgamle standsfællesskab.

Dette var der naturligvis ingen af de historiske aktører, der var klar over. Snapstingsepisoden var kun en uendelig lille begivenhed, som i den store historiske sammenhæng kan forekomme ubetydelig. Men set i et lidt større historisk perspektiv var episoden en af de mange små historier, der tilsammen udgør den store og »rigtige« historie.

Det i denne sammenhæng afgørende konfliktpunkt var holdningen til den økonomiske konkurrence. Skomagerlavet – og formentlig også store dele af købstadskulturen som sådan – befandt sig her stadig indenfor den såkaldte moralsk-økonomiske tradition²⁰. Denne havde sin oprindelse i middelalderen, men levede i Danmark på væsentlige punkter videre helt op i slutningen af 1700-årene, i visse befolkningslag måske endnu længere. Ifølge den moralske økonomi var den økonomiske virksomhed en side af den personlige adfærd, der ligesom dennes øvrige sider måtte underkastes de moralske loves forpligtelser. Dette kom indenfor håndværkerlavene bl.a. til udtryk i, at man i fællesskab regulerede økonomien på en sådan måde, at enhver indenfor faget kunne leve standsmæssigt. Man holdt strengt igen overfor tendenser til, at nogle kunne vokse sig store på andres bekostning. Derfor var også enhver form for konkurrence forbudt, hvad enten det nu skete ved priskonkurrence, ubillige salgsmetoder, reklame eller andet. Til gengæld var lighed og fællesskab centrale begreber i dette særlige økonomiske moralkodeks.

Denne middelalderlige økonomiske etik var ganske fremmed for Grosser og formentlig også for de fleste af hans brødre. De var i de fleste tilfælde ankommet til Christiansfeld fra udenlandske brødrebyer, hvor den moralske økonomi næppe længere var kendt og hvor den moderne liberale konkurrenceøkonomi var betydeligt mere udviklet end i det forholdsvis tilbagestående Danmark. Grosser har derfor sikkert ikke engang forstået, hvorfor han fik en så ilde behandling til Viborg Snapsting.

Han kom utvivlsomt til Viborg i den naive tro, at den lovbestemte handelsfrihed på de årlige markeder rent faktisk også var gældende i virkelighedens verden. Men som de fleste sikkert også har erfaret det i dagens Danmark, så er det slet ikke altid, at lovenes forskrifter stemmer overens med de faktiske forhold. Det gjaldt i endnu højere grad i 1700-tallet, hvor den offentlige myndighed først var på vej til at etablere sig som en egentlig magt, der formåede at gribe regulerende ind i samfundslivet. Parallelt med eller i hvert fald som en understrøm i forhold til den offentlige myndighed eksisterede der derfor en række gamle, hævdvundne rettigheder, som ikke lige med eet kunne ophæves²¹. En af disse hævdvundne rettigheder var lavenes gamle ret til at gribe ind overfor det, de betragtede som ubillig konkurrence.

Havde Grosser været bekendt med denne økonomiske etik, ville han næppe være kommet til marked i en by med et så stærkt og velorganiseret skomagerlav. Han ville næppe heller have turdet skille sig ud med sit fine og forholdsvis prisbillige arbejde, som fandt så god afsætning hos det mere velaflagte publikum. Og han ville sikkert heller ikke have reklameret for sit arbejde i det nystartede annonceblad, der blev kaldt Snapstingsvejviseren. Alt dette betragtede skomagerne nemlig efter al sandsynlighed som ubillig konkurrence.

Der er således næppe tvivl om, at Grosser kom til Viborg i god tro og uden økonomiske bagtanker. Men for skomagerlavet og sikkert også for byens borgmester og byfoged repræsenterede han en ekspansiv beskæftigelse, som man bare ikke kunne acceptere. Derfor blev Grosser så groft behandlet.

Vi har tidligere set, at denne Snapstingsepisode blot var een ud af adskillige episoder mellem de driftige christiansfeldere og købstædernes lavshåndværkere. Der var her tale om et oplagt erhvervsetisk kultursammenstød. Brødrene var selv af den overbevisning, at de repræsenterede friheden og arbejdsomheden overfor de dovne lavs-

håndværkere i købstæderne, hvis hele eksistens beroede på privilegier, tvang og ufrihed.

Denne opfattelse er stort set blevet overtaget af eftertiden. Men det er næppe helt retfærdigt. Christiansfelterne var nemlig lige så privilegerede som lavshåndværkerne, idet deres koncession gav dem privilegium til at etablere sig og arbejde på en måde, der brød med lavenes hævdvundne rettigheder og datidens næringsretlige normer.

Som det tidligere er blevet påpeget, er det mere rimeligt at se konflikterne som et resultat af sammenstødet mellem en traditionel standsorienteret økonomi og så en moderne liberalistisk konkurrenceøkonomi. På den ene side lavshåndværkerne, der forsvarede deres hævdvundne rettigheder, faglige sammenhold og særlige traditioner, som nok betød en forholdsvis lav produktivitet, men som til gengæld gav medlemmerne en social sikker og standsmæssig tilværelse. På den anden side christiansfelterne, der ikke var tynget af samme pligter og traditioner, hvilket gav dem en højere produktivitet og lavere omkostninger.

Disse forskelle samt christiansfeldernes tidligere omtalte fortrin – den lette adgang til kapital og kvaliteten af deres varer – var baggrunden for deres succes. De havde forstået at udnytte den nye tids muligheder, og det havde sat dem i stand til at gøre betydelige indhug i købstadshåndværkernes næring.

Tiden var med christiansfelterne og imod lavene. Feudalperiodens produktionsformer, erhvervsetik og markedsforhold var i slutningen af 1700-årene godt på vej til at blive utidssvarende. Sådan så politikerne og de ledende embedsmænd i hvert fald på det, og det var nok den vigtigste grund til, at man havde tilladt den internationale brødrenehed at etablere sig i Christiansfeld. Man håbede herved, at de driftige og ekspansive brødre kunne fremme opløsningen af de traditionelle strukturer, der virkede som hæmsko for udviklingen af et moderne, driftigt og konkurrencebetonet næringsliv.

Der er ingen tvivl om, at dette i høj grad lykkedes. Men hvis vi nu afslutningsvis skal vende tilbage til skomager Grossers besøg på Viborg Snapsting 1779, må man sige, at een svale gør ingen sommer. Og en christiansfelder gør intet egnsudviklingsprojekt. Men Grossers besøg var et tidens tegn på, at den tid, hvori lavsvæsnet voksede frem og hvori det passede, var ved at forsvinde. Han repræsenterede en trussel imod den gamle lavskultur og den standsorienterede økonomiske etik, der knyttede sig til denne. Derfor måtte han kanøfles.

Selvom man således kan sige, at lavet vandt i første omgang, så var det alligevel en stakket frist. De følgende par år kom Grosser atter til Snapstingsmarked, tilsyneladende uden at blive generet. Og går vi 50 år længere frem i tiden, til 1830'erne, så var den gamle standsorienterede økonomi stort set forsvundet. Til gengæld var markedskonkurrencen blevet fri og alle fag havde lige adgang til de store købstadsmarkeder. Det gjaldt også skomagerne.

Noter

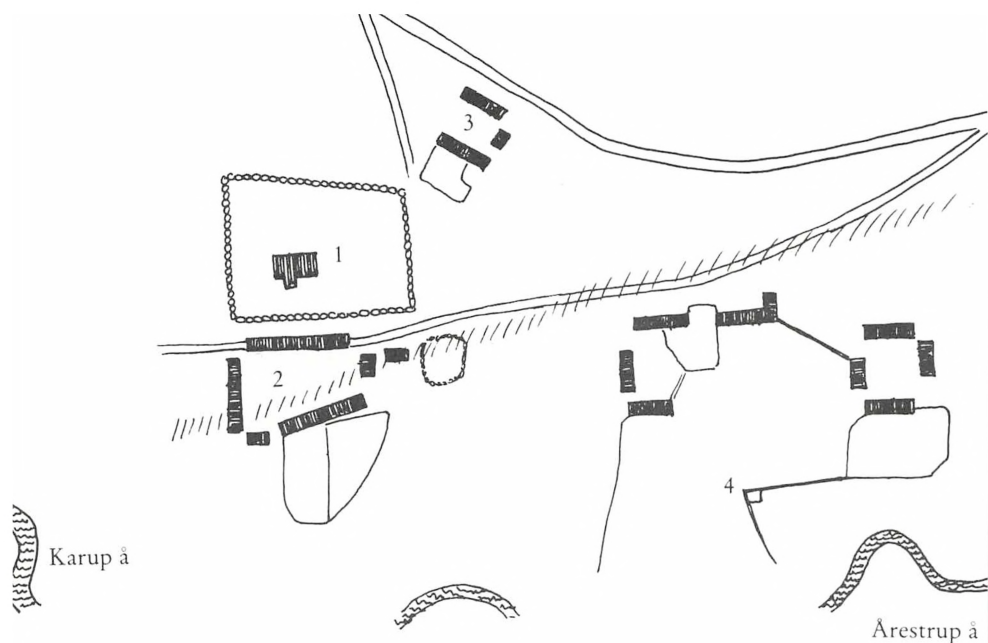
1. Citeret efter Hugo Matthiessen: Snapstinget. Jysk Termin, Marked og Mennesker, København 1946, s. 37. Om Snapstinget i almindelighed se i øvrigt Viborg Købstads Historie bd. I, København 1940, s. 189-98.
2. Dannemarks Spiel eller Efterretning om den Verdslige Stand for Aaret 1768, Sorø 1768, s. 463.
3. Matthiessen: Snapstinget s. 95.
4. Sst. s. 180.
5. Ole Degn: Torv og marked, handelsbod og købmandsgård, i Steensberg (red): Dagligliv i Danmark 1720-1790, København 1971, s. 453, 456 f.
6. Landsarkivet for Nørrejylland, Viborg rådstuearkiv D 33 nr. 361: Markedsgæster i Viborg 1776-97.
7. Hugo Matthiessen: Fredericia 1650-1760. Studier og Omrids, København 1911, s. 179 ff.
8. Matthiessen: Snapstinget s. 95.
9. Brødremenighedens arkiv, Christiansfeld, VA R 20 I: Verschiedenes A.
- 9a. Poul Møller var en kendt borger i Viborg. Guldsmed, kæmner 1771, eligeret borger 1762-80, formand for de eligerede 1777-80 og sidst, men ikke mindst var han den udfarende kraft i den store strid, som bl.a. handlede om skatteudskrivning og revision af byens regnskab, imellem de eligerede borgere og byens råd med borgmester Høeg i spidsen. Se nærmere herom i Paul G. Ørberg: Viborgs udvalgte mænd, Fra Viborg Amt 1978 s. 26-34.
10. Den Viborger Samler 29.5., 5.6. og 12.6. 1780.
11. Der er formentlig her tale om Jacob Jensen Rosborg, som ejede Kalbygård i tidsrummet 1771-1804. Kalbygård hovedgård ligger ved Låsby.
12. Følgende numre er gennemgået i Viborg byfogedarkiv på Landsarkivet for Nørrejylland: B 45 nr. 9, 10, 28, 30, 33, 89, 108, 125 og 602. I Viborg rådstuearkiv, også på LAN, er gennemgået D 33 nr. 5, 7, 11, 250, 271, 304, 343 og 372.
13. LAN, Lav 33 nr. 16: Regnskabsbøger for Skomagerlavet i Viborg.
14. Ole Degn: Torv og marked s. 459 f; Håndværkets kulturhistorie bd. II, Køben-

- havn 1983, s. 158; H.C. Roede: Danske Skomagerlav, Tidsskrift for Industri 1907; Hans Heeland: Skomageriets og Skotøjshandelens Historie i Danmark, København 1926.
15. A. Pontoppidan Thyssen (red.): Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld I-II, Åbenrå 1984.
 16. Den danske Atlas VII, København 1781, s. 209f.
 17. Se hertil mit bidrag om Håndværk og fabriksvirksomhed til Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld s. 143-275.
 18. Sst. s. 197.
 19. Breve fra Ove Høegh-Guldberg til Johan v.Bülow. Meddelte af J.H. Bang, Historisk Tidsskrift 1869-70 s. 237 f.
 20. Se herom Wolmer Clemmensen: De religiøse systemers indflydelse paa de erhvervsetiske princippers udvikling i Danmark, København 1940.
 21. En kalejdoskopisk belysning af dette kultursammenstød findes i Staten og civilisationen – mentalitetshistoriske essays om Danmark i 1700-tallet, Århus 1984.

Thomas Bloch Ravn, f. 1954, mag. art. i dansk kultur- og lokalhistorie. Har undervist ved Århus Universitet i emnet mentalitetshistorie og er for tiden arkivarvikar ved Landsarkivet i Viborg. Han har bl. a. bidraget til to-bindes værket »Herrnhuter-samfundet i Christiansfeld« (1984) og i øvrigt publiceret artikler om sociale og kulturelle forhold inden for håndværket i Danmark. Adresse: Chr. Købkesgade 17, 8000 Århus C.

Vor Frue af Karup – et 500 års minde

Når talen i dag falder på stednavnet Karup, tænker de fleste vel på den militære flyvestation, måske også på Åkjær og Karup Å, som han digtede om eller noget med lyng og kartoffeltyskere på alheden. Under alle omstændigheder er det næppe den lille hedeby's kirke der først falder i tankerne, for den syner ikke af meget. En lille trefagskirke uden tårn og meget udstyr. Og alligevel hed det sig engang »Thi fordum lød i alles munde, Vor Frue i Karup og Skt. Søren i Ry«. Det var en af den lutherske kirkes første superintendenter Peder Palladius der skrev dette i tiden efter reformationen. Karup havde nemlig i de forløbne godt 100 år stået stærkt i befolkningens religiøse bevidsthed, for her lå Vor Frues helligdom – den store korskirke med det høje tårn fra hvis glughuller man havde udsyn over den store alhede. Og her sprang helligkilden i engdraget på kanten af Årestrup Å. Hertil valfartede tusinder af pilgrimme fra hele landet – søgt af folk fra alle samfundets lag. Her lå stiftelsen »Vor Frue i Karup« som udover kirken og helligkilden med det lille kildekapel, bestod af et hospital for de mange syge der blev bragt hertil for at søge helbredelse og trøst i kildevandet, et pilgrimsherberge og en bolig for det præsteskab der var knyttet til stiftelsen. Vor Frues stiftelse har været et efter tiden betydeligt anlæg der af eftertiden har fået en hård medfart, idet der udover den lille rest af kirken kun er bevaret brotlægningen ved kildepladsen. Ikke uden grund har en nyere tid kaldt Karup for Danmarks Lourdes efter det bekendte valfartssted i de franske Pyrenæer. Karups store religiøse betydning bevidnes også i den hårde fremfærd, hvormed den ny kirkes mænd for frem mod stedet og alt hvad det stod for. Længe efter reformationen søgte troende til landets valfartssteder og konge og kirke greb ofte til drastiske midler for at standse færd. Karup var vel nok landets mest øde valfartskirke, så det har sikkert ikke været mange der har turdet trodse myndigheder og barskt vejrlig i de urolige tider efter reformationen, og da det lille hedesogn ikke

Plan over Karup kirke og dens nærmeste omgivelser ca. 1800. 1. Kirken med et ældre sydvendt våbenhus. 2. »Kirkegård« som oprindelig utvivlsomt også har haft nær tilknytning til stiftelsen. 3. »Præstegård« som muligvis har været bolig for stiftelsens præsteskab. 4. Kildepladsen i den nuværende lægeboligs have. Stiftelsens hospital nævnes at ligge i »Karup gade« øst for kirken.

økonomisk magtede at holde den store kirke ved magt – og da sikkert heller ikke havde behov herfor – varede det ikke længe inden forfaldet satte ind. Hertil kom, at da den katolske kirkes gejstlighed ikke mere var her for at stimulere kildedyrkelsens religiøse indhold, begyndte den folkelige fantasi at skyde mangfoldige vildskud, og det er bemærkelsesværdigt, at i århundrederne efter reformationen genopstod mange af hedenskabets forestillinger om helligkildernes egenskaber. Da rationalismen i det 19. årh. omsider kvalte resterne af kildedyrkelsen, havde denne mange steder udviklet sære former der intet havde med kirkens kildekult at gøre.

Vor vigtigste viden om hvad det var der foregik i Karup i sidste halvdel af 1400-tallet, har vi fra pave Alexander VI's afladsbrev fra 1494 til stiftelsens forstander Jens Ovesen. Det hedder her, at der i

Kildepladsen set mod nord-øst. Til venstre lå kapellet og fjernest selve kildebønden.

Karup er udvirket overmåde mange mirakler, og at »...talrige kristne, der var ramt af forskellige lidelser, ved denne Vor Frelsers nåde er blevet helbredt og befriet fra disse onder«. Hvad der yderligere befæster stedets store betydning er, at paven knyttede en betydelig aflad (7 år) til den, der bodfærdigt søgte stedet på bestemte Mariafestdage. Det er bemærkelsesværdigt, at paven i sit brev ikke nævner helligkilden, men alene »kapellet«, d.v.s. kirken – Vor Frues helligdom. Det er til denne han anbefaler de troende at drage for at yde den hellige Jomfru ære. I religiøs henseende er kilden ikke målet, men kun midlet, hvorved Gud viste de enkelte sin nåde ved at lade dem opnå helbredelse for sygdomme. Dette er i sig selv et bevis på, at helligkilderne i højere grad blev dyrket i folkets religiøse bevidsthed end i kirkens praksis.

Vor anden hovedkilde til valfartsstedets belysning er fra 1623, hvor kirkens nu lutherske sognepræst, Anders Pallisen, i en indberetning til oldgranskeren Ole Worm, fortæller, hvad der berettes om kilde- dyrkelsens fremkomst i Karup og om stedets indretning og udseende – som han husker det og som det endnu (i 1623) så ud. Som født i sognet har han utvivlsomt også en del nedarvet viden. Hans ord bør derfor tillægges betydelig vægt, også fordi han som luthersk præst ikke kunne have nogen fordel af at fremhæve, hvad der foregik her i valfarternes storhedstid.

Anders Pallisen fortæller, at det hele begyndte med, at en blind mand i drømme fik anvisning på at søge en kilde ved Karup på bredden af åen. Dér skulle han vaske sine øjne og få sit syn igen. Anders Pallisen betvivler ikke rigtigheden af denne beretning, men må som god lutheraner betegne miraklet som falsk – altså foranlediget af den onde. Derudover holder Anders Pallisen sig alene til at skildre, hvad der endnu er at se. Vi får et tydeligt indtryk af, at alt er i forfald, også kirken, som han betegner som »mestendels forfalden«. Delvis fra ham har vi også vor viden om kildepladsens indretning – delvis, fordi senere udgravninger dels bekræfter hans skildring og dels supplerer den. Her lå det omtalte lille kildekapel – vistnok noget ret enestående i dansk valfartshistorie – med altersylden så at sige på randen af kildebrønden. Herfra ledtes vandet i en rende til en opsamlingsbrønd, hvor pilgrimmene kunne øse af vandet, beskyttet mod ondt vejrlig af et tagoverhæng. Videre løb vandet så ud over det lave engdrag, hvor syge og raske lejrede sig – helst så tæt op af helligkilden som muligt. Ved Nationalmuseets udgravning i 1906 fandt man en velbevaret stenbro mellem kildeløbet og kapellet, af hvilket der kun fandtes svage spor. Ved hjælp af Anders Pallisens beskrivelse forstår vi tilfulde stedets indretning og funktion.

Af den forfaldne kirke, som han fejlagtigt anslog til at være henved 200 år, var der da endnu ikke nedrevet noget, selvom vi kan forstå, at ikke mindst tårnet var meget medtaget. Indvendig havde kirken tilsyneladende stadig bevaret sine mange kunstskatte, selvom forgyldningen nok mange steder var ved at forgå. Han beskriver, hvordan der i koret endnu stod to rækker korstole for stiftelsens præster, skænket af forstander Poul Ulv ca. år 1500, meget lig – og sandsynligvis fra samme værksted – som korstolene i Horsens Gråbrødrekirke. Endvidere fortæller han om et sakramentsskab, en forgyldt alterkalk og om malede våbenmærker på korets væg. Det var stiftelsesvåbener, tilhø-

Bevarede korstolegavle i Karup kirke med udskårne billeder af Skt. Jacob og Skt. Katarina. Gavlene bærer indvendige skrå false og har altså oprindelig båret læsepulte i korstolene.

rende nogle af rigets betydeligste mænd, bl.a. rigshofmester Erik Ottesen Rosenkrantz og Århusbispen Ejler Madsen Bølle – mænd, som havde bidraget til kirkens opførelse og indretning. Erik Ottesen var iøvrigt også giver af Gråbrødre kirkens korstole.

Korstolenes skæbne er en historie for sig som her skal berettes kort. Da forfaldet var så vidt fremskredet, at man så sig nødsaget til at rive koret ned, måtte man nødvendigvis fjerne inventaret fra denne del af kirken. Den pragtfulde altertavle fra højaltret – hvis udseende vi kun kender fra Pontoppidans beskrivelse – hentede kirkens ejer, Jørgen Marsvin, hjem til sit slotskapel på Avnsbjerg o. 1650. Korstolene havde tolv smukt udskårne gavlstykker smykket med hvert sit helgenbillede. Det var alle helgener som havde betydning for netop de mennesker som søgte valfartsstedet som f.eks. Skt. Jacob d.æ. – den kristne verdens største valfartshelgen, Skt. Katarina, hjælper især kvinder i barnsnød, Skt. Kristoffer, der var en yndet beskytter af folk på valfart o.s.v. Desuden fandtes den hellige pave Clemens, Århus stifts værnehelgen og altså også for Karup sogn og den hellige Jomfru, til hvem helligdommen var viet. Der var altid god mening i kirkens iconografiske udsmykning.

Af disse tolv gavlstykker kom de fire til Sjørsløv kirke, der også hørte under Avnsbjerg. Fire andre blev brugt til at smykke henholdsvis præste- og degnestol i Karup kirke og de fire sidste endte deres dage som stakitstolper i en Karupborgers kålgård. Af de otte bevarede stolegavle er kun de fire i Karup ubeskadigede, idet man i Sjørsløv tildannede dem efter kirkens øvrige stole. Det store sakramentsskab (monstransskab) – som Blicher efter et besøg i kirken betegner som et »underligt pyramidalsk« skab – bar inskriptionen »Ave verum corpus Christi natum ex Maria Virgine« (Hil dig Kristi sande legeme født af Jomfru Maria). Desuden bar skabet biskop Niels Clausen Skades våbenmærker. Engang i forrige århundrede solgtes skabet på en auktion til en privat mand i sognet, der i mange år havde det stående som rugekasse til sine høns, medens skabets gotiske sprinkelværksspir prydede hans svinehus. Her fandt en lokal interesseret det og erhvervede det til Viborg Stiftsmuseum.

Om kirkens højaltertavle fortæller Pontoppidan, at Otto Rantzau – der ejede Avnsbjerg o. 1700 – skænkede den til »en katolsk herre fra Tyskland«. Sandsynligheden taler for, at det har været en af Rantzauslægtens tyske (katolske) medlemmer der har hjemført den. I så

fald er der en mulighed for, at den er kommet til Hildesheim, hvor et kvindeligt medlem af slægten grundlagde et kloster.

Pontoppidan fortæller, at tavlen viste »...et kunstigt og rart Mariæ billed, hvor hun sad på en trone med solen og stjerner omgiven, under hendes fødder sad tvende på knæ med sammenlagte hænder og opløftede øine til Mariam, hvorhos var et adeligt våben og årstal 1500«. De to knælende figurer har været tavlens givere, men de er os ubekendte idag. Mariafremstillingen har ikke været den almindelige apokalyptiske, hvor hun står på måneseglet og med tolv stjerner om hovedet. Senere tider har energisk heftet sig ved et »nådebillede« i Karup, men sandheden er, at der intet sted i kilderne omtales et sådant. Det er en skrøne opstået i reformationsopgøret, men herom senere.

Som kirkens forfald skred frem, fjernede man mere og mere af det gamle katolske inventar. På et tidspunkt, fortælles det, kørte man et helt vognlæs træskærerarbejder herfra. Denne åreladning af kirken skete efter lange tovtrækkerier, hvor det endelig var lykkedes at få solgt kirken til højeste bud. Det voldte sine vanskeligheder, for det var ikke nogen givtig forretning at eje denne ruin i det magre hedesogn. Det var igen Avnsbjergs ejer der tog den gamle bygning under sine vinger. Han hed i 1744 Steen Jørgensen – svigerfar til Blichers bekendte grandtante. Han gjorde kort proces med den ærværdige valfartskirke og rev de sidste partier af de »overflødige« dele ned. Korbuen, sidearkaderne og åbningen til tårnrummet blev muret til og en klokkegalge sat på skibets østgavl, hvor man ophængte den ene af kirkens to middelalderlige klokker. Den anden kom til Bording kirke et par mil fra Karup. De sidste rester af kor, tværskib og tårn blev derefter fjernet. Kirkens optærede blytag blev erstattet med et tegltag, og over altret satte Steen Jørgensen en ny altertavle, hvor en inskription fortæller om hans hårdhændede restaurering af kirken. Men når dette er sagt, må det retfærdigvis tilføjes, at havde han ikke taget fat, er det tvivlsomt, hvorvidt der overhovedet havde været noget tilbage i dag.

Meget af inventaret lod han dog blive i Karup. Således synes det nuværende murede alter muligvis at være valfartskirkens oprindelige lægmandsalter med en nord/sydgående buet niche. Et oprindeligt vievandskar sidder mærkværdigvis stadig på sin oprindelige plads til højre for syddøren og forstander Jens Ovesens idag noget miserable

ligsten, der er i slægt med biskop Svends berømte ligsten, fra Øm klosterkirke (i dag i Gl. Ry kirke) er bevaret. Jens Ovesens på stenen angivne dødsår – 1480 – er en gåde, idet han ifølge pavens ovenfor omtalte brev, levede endnu efter 1490. Kirkens døbefont er måske en af landets simpleste. Der er tilsyneladende ikke gjort store forsøg på at berøve den oprindelige marksten sin naturgivne facon. Spørgsmålet er, om stenen – der foruden sin fordybning bærer nogle primitivt tilhugne hoveder – i sin tildannede form er fra førkristen tid. Under alle forhold er den et vidnesbyrd om, at Karup kirkes vigtigste funktion ikke var som sognekirke med en sådan kirkes normale funktioner. Man kom ikke på valfart til Karup for at få døbt sit barn.

I tiden indtil for godt 100 år siden stod endnu i kirken en udskåret altergruppe – en såkaldt Nåde stolstavle – visende den tiarabærende Gudfader med den døde Kristus i skødet, flankeret af en kronebærende Maria med Jesusbarnet på armen og en bispehelgen, sandsynligvis den hellige Martin af Tours (selv en yndet valfartshelgen). Det berettes i et brev 1867 fra pastor Kall-Rasmussen i Fallesgård til oldgranskeren Worsaae, at denne figurgruppe stod bag i kirken og så meget mistrøstig ud. Bl.a. havde håndværkere moret sig med at kalke Gudfaders skæg. Kall-Rasmussen erhvervede figurerne og bekostede en smuk restaurering, hvorefter han forbilledligt skænkede den til den ny Viborg domkirke i anledning af dennes indvielse i 1876. Her står den i dag i det søndre sakristi.

En korbuekrucifiksgruppe – bestående af den korsfæstede og Maria og Johannes, hænger idag i Grønbæk kirke syd/øst for Viborg. En mundtlig tradition i Grønbæk fortæller, at gruppen er kommet hertil ved Blichers mellemkomst. En figur – nu i Viborg Stiftsmuseum – har utvivlsomt hørt til denne gruppe, men må være kommet før, for i 1768 beskriver Pontoppidan den i Grønbæk kirke uden at nævne krucifikset og de to figurer. At den ellers så nøjeregnende topograf skulle have overset dem, er ikke tænkeligt. Derfor er spørgsmålet da, hvor gruppen befandt sig fra den sandsynligvis blev fjernet fra Karup i 1744 til den dukker op i Grønbæk kirke. En mundtlig beretning i Karup vil vide, at en del af det ovenfor nævnte vognlæs blev kørt til Avnsbjerg, og mellem dette kan krucifiksgruppen have været, for siden via Blicherfamilien at komme til Grønbæk. Blichers mor var niece til Steen Jørgensens søn, Steen de Steensen, og som barn opholdt Blicher sig ofte i længere perioder på gården. Da de Steensen allerede solgte gården i 1793 – altså da Blicher kun var 11 år – kan det

Vor Frue af Karup – bevaret billede af den hellige jomfru med Jesusbarnet. Kronens takker og figurens bemaling og forgyldning forsvandt under opholdet i Grønbæk kirke. Nu i Viborg Stiftsmuseum.

ikke være ham, som har været mellemmand, men da der er en tradition for, at Blicherfamilien havde nære bånd til Grønbæk præstegård, allerede medens digterens far Niels Blicher sad som præst i Vium, kan mellemmanden have været ham.

Krucifiksgruppen samt en Skt. Peterfigur i Viborg Stiftsmuseum adskiller sig ved deres noget grovere udførelse væsentlig fra Karup kirkes øvrige træskærerarbejder. Den må være fra tiden umiddelbart før reformationen og bærer så at sige ingen af den senmiddelalderlige kirkekunsts rige traditioner.

Udover de allerede nævnte bevarede middelalderlige genstande, har et og andet på mirakuløs vis overlevet, bl.a. en af kirkens middelalderlige alterkalk. At kirken med sit store præsteskab har været rigt forsynet, siger sig selv ligesom der har været de mere specifikt katolske celebrationsgenstande som f.eks. ciborier og monstranser. At man i tiden efter reformationen kun ejede een kalk skyldes dels kongelige konfiskationer af kirkelige værdier og dels, at man nu kun havde een præst og en betydelig mere enkel gudstjenesteritus. Ved et besøg kong Frederik III aflagde i kirken, blev han så betaget af den smukke kalk, at han udbad sig den til sin samling i kunstkammeret. Istedet fik kirken en kopi med inskription om kongens donation. Den middelalderlige kalk står i dag på Nationalmuseet. Den bærer på foden en tekst i middelalderlige minuskler, der fortæller at det er Jes Kuie (vgl. lensmand på Riberhus) og hans fru Margrethe, der i 1486 skænkede kirken denne gave – måske efter en valfart, de har foretaget hertil. Margrethenavnet – som også nævnes på kopien – fik bl.a. Blicher i sine »Oldsagn på Alheden« til at formode, at det var dronning Margrethe som var giveren, selvom hun i 1486 havde ligget i sin grav i Roskilde i 72 år.

Vi kan roligt antage, at kongens betagelse af den gamle kalk reddede den fra svenskernes plyndringer, der heller ikke gik sporløst hen over Karup. Måske har kirken først fået kongens kopi efter krigen.

Som tidligere nævnt omtaler Anders Pallisen i 1623 fejlagtigt kirken som henved 200 år. Derimod er der forskelligt der tyder på, at valfartsstedets historie regnet fra Anders Pallisens tid ikke er stort ældre end henved 200 år – måske endda betydeligt yngre. Imidlertid kan der næppe herske tvivl om, at den store valfartskirke ikke har været Karups første kirke. Dele af inventaret, som f.eks. døbefont og et ældre røgelseskar og forskellige bygningsdele, peger hen mod en ældre kirke. Spørgsmålet er da, om denne har ligget på samme sted som den

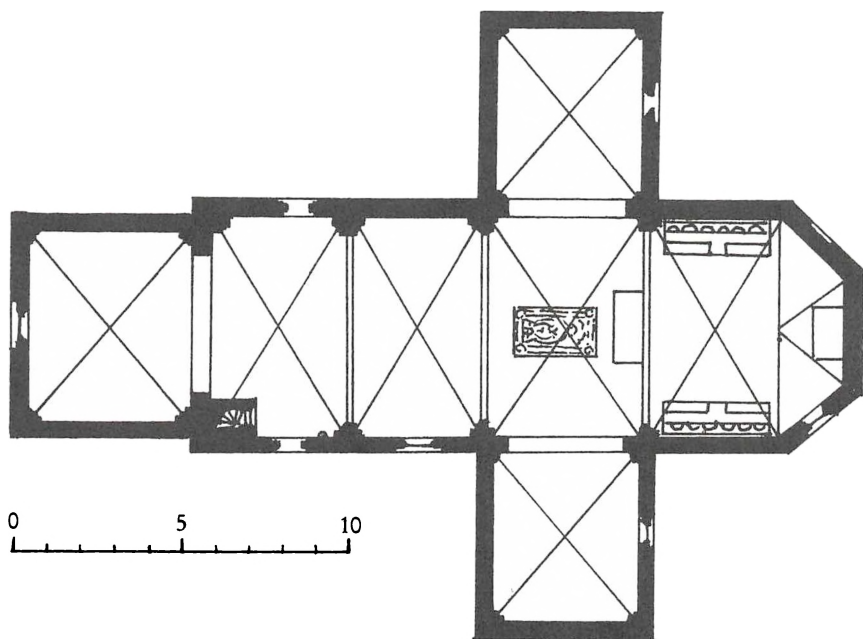
Karup kirke set fra syd-øst.

ny. Vi har ingen beviser – kun en folkelig beretning refereret af E. Tang Kristensen i 1890 i hans »Mikkel Skrædders Historier« hvor det hedder, at Karup kirke oprindeligt menes at have ligget et andet sted i nærheden. Den ny kirke nåede imidlertid ikke at fungere som planlagt i mere end ca. 50 år men i dette halve århundrede opnåede den en betydelig folkelig popularitet. Mærkværdigvis er kun en enkel valfartsskildring bevaret til i dag. Det er i kong Hans' dronning Christines hofholdningsregnskaber, hvor alle udgifter i forbindelse med en af dronningen foretaget rejse i 1505 er noteret. Heraf fremgår det, at hun var i Karup d. 19. og 20. april, hvor hun gav ofre til stiftelsen. Indirekte har vi imidlertid synlige beviser på, at folk valfartede hertil, idet der er bevaret to små pilgrimsmærker i bly – tegn på, at folk havde gjort pilgrimsfærden til Vor Frue. Men naturligvis er de mange gaver til stiftelsen i sig selv et bevis på den yndest, stedet nød i befolkningen, således de mange kendte som ukendte genstande samt fortegnelsen over det ved reformationen konfiskerede gods.

En ting var dog, hvad man kunne opnå ved at konfiskere rigdommene. Noget ganske andet at få almindelig folkelig opbakning. Vi

kender til mange trætter efter reformationen, hvor adelige efterkommere af kirkelige donatorer søger at få det gods tilbage som deres forfædre skænkede kirken og som kongen nu konfiskerede. Men den jævne borger lod sig ikke omvende på een dag og nærrede da slet intet ønske om at lægge sine religiøse vaner om på kongebud. At man i Karup på Anders Pallisens tid endnu havde kirkens Mariatavle stående, på trods af de mange advarsler fra verdslige og kirkelige myndigheder om at forhindre de fortsatte valfarter, kunne måske tyde på, at man her – som flere andre steder – nød økonomisk godt af pilgrimmenes besøg. Sine steder rev man valfartskirkerne ned for at standse pilgrimmenes besøg, og hvor dette ikke rakte til, greb man til mere ufine metoder. I århundrederne efter reformationen brugtes som »bevis på svindelen« i Karup, hvor det hed sig, at forstanderen hældte vand i en Mariafigurs udhulede hoved for at få den til at græde, det bekendte digt om »Peder Smed og Adser Bonde«. Den uhyre levedygtige skrøne om den grædende madonna i Karup har alene sin oprindelse i dette smædedigt, idet der intet andet steds nævnes noget herom. Havde det haft noget på sig, ville ikke mindst Anders Pallisen have vidst at berette herom. Så tidligt som i 1907 opdagede kirkehistorikeren J. Oskar Andersen, at digtet er en oversættelse efter et tysk smædedigt, blot tilført danske sted- og personnavne. Oskar Andersen skriver i sin redegørelse, at »... disse historier, der netop gav det danske digt dets »sandru« præg, viser sig altså med et par tilsatte undtagelser som »lån«. Oversætteren har ikke haft stærke skrupler med hensyn til hvad der kunne være tilladeligt i en polemik«. Det var ånden og tonen i reformationsopgøret. I digtet navngiver man uden blusel stiftelsens endnu levende og fungerende forstander som ham, der lod Marias hoved udhule og fylde med vand. Helt til vor tid har man støttet sig til digtet som historisk »bevis«. I en ganske ny turistfører bringer man frejdigt skrønen til torvs, og historikeren P. G. Lindhardt har i sin kirkehistorie brugt det, selvom han må indrømme, at det er opdigtet.

»Vor Frue i Karup« er uigenkaldelig fortid og vi må alene holde os til hvad der er overleveret os og vurdere dette ud fra forskningens formåen. Vi må i så henseende være tilfredse med, at Steen Jørgensen lod så meget tilbage, at vi dog har en trefagsrest stående af den gamle kirke. Under hedens sand gemtes så meget af de nedrevne partier, at man har kunnet rekonstruere den oprindelige kirke, der var 36 m. lang med tresidet korafslutning og med et 27 m. langt tværskib. Det

Rekonstruktion af Karup kirke. Mod øst koret med højalter og præstekonventets stole. I korsskæringen lægmandsalter og forstander Jens Ovesens ligsten. Rekonstruktion og foto af Stig Holsting.

omtalte høje tårn – der længe efter reformationen tjente til kendemærke på heden – har været rundt regnet 30 m. højt. Det tog mange år at slette sporene efter Karups herlighed, og stadig vil man støde på spor heraf og finde grund til at værne stedets værdi, som i disse år aktualiseres af et skæmmende byggeri i kirkens umiddelbare nærhed. De bevarede genstande er spredt for alle vinde, men dog bevarede. For et par menneskealder siden opstod den tanke at genopføre de forsvundne partier af kirken, men lykkeligvis afholdt man sig derfra. Karups storhedstid tilhører Vor Frue. Kirken kan fejre sit 500 års jubilæum, selvom vi ikke kender årstallet præcis – det ligger mellem 1482-85, men det har været på festen for Marias optagelse i himlen d. 15. august – en sommerdag, hvor flest muligt har kunnet komme til det fjerne valfartsmål og være med.

Da junigrundloven atter åbnede for trosfriheden i Danmark, genvandt den katolske kirke fodfæste, og i årene omkring århundredskif-

tet søgte atter små grupper af pilgrimme til Karup. Men selvom kilden dengang endnu løb svagt fra kildebrønden, blev det dog kun til spredte forsøg. Istedet indviede man den ny katolske kirke i Silkeborg til Vor Frue – et minde om, hvad hun havde betydet for tusinder af pilgrimme i middelalderen.

Kilder

- Pave Alexander VI's afladsbrev til Vor Frue i Karup 1494.
Anders Pallisens indberetning til Ole Worm, 1623.
C.M. Smidt, Karup og dets Helligkilde i Sml. til jysk historie og topografi 3. rk. V, 1906-08 s. 347-366.
C.P. Wammen, Karup. Dens Helligkilde og dens kirke, Viborg 1905.
C.P. Wammen, Efterretninger om Karup sogn i Lysgaard herred. Årbøger udg. af Historisk Samfund for Århus stift IX, Århus 1916 s. 154-91.
»Vor Frue i Karups« gods, ifølge brevfortegnelse fra Silkeborg Slot 1558.
Digtet om »Peder Smed og Adser Bonde«. Et dansk rim fra Reformationstiden, udg. af Svend Grundtvig. Kbhv. 1880.
Pontoppidans Danske Atlas, IV s. 482.
Hoffmanns Foundationer III, 1758. s. 26-28.
Susanne Andersen i Kuml 1976: Et pilgrimsmærke fra Karup fundet i Brejning kirke.
Nordisk Ugeblad for katolske Kristne 1899 og 1929.
Diverse utrykte kilder i Nat.museets arkiv.
Dronning Christines regnskab for valfarten 1505.
Resens danske Atlas, Århus stift, Århus 1967 s. 120-23.
Aug. F. Schmidt, Danmarks Helligkilder, Kbh. 1926 og samme forf. i SKALK 1965 nr. 3, s. 23.
P.G. Lindhardt, Den danske kirkes historie, III, Kbh. 1965 s. 336.
Nærværende artikel er et meget kortfattet sammendrag efter et manuskript af arkivar cand.mag. Jørgen Nybo Rasmussen og Stig Holsting.
- Stig Holsting*, tegner og forfatter, f. 1939. Har skrevet »Djursland. Sagn, historie og natur« (1977) og »Tirstrup kirke og Rosenkantzernerne på Bjørnholm« (1981) og andre kulturhistoriske arbejder. Adresse: Nøruplund, 8400 Ebeltoft.

Det mekaniske ur i Viborg-egnens malerkunst

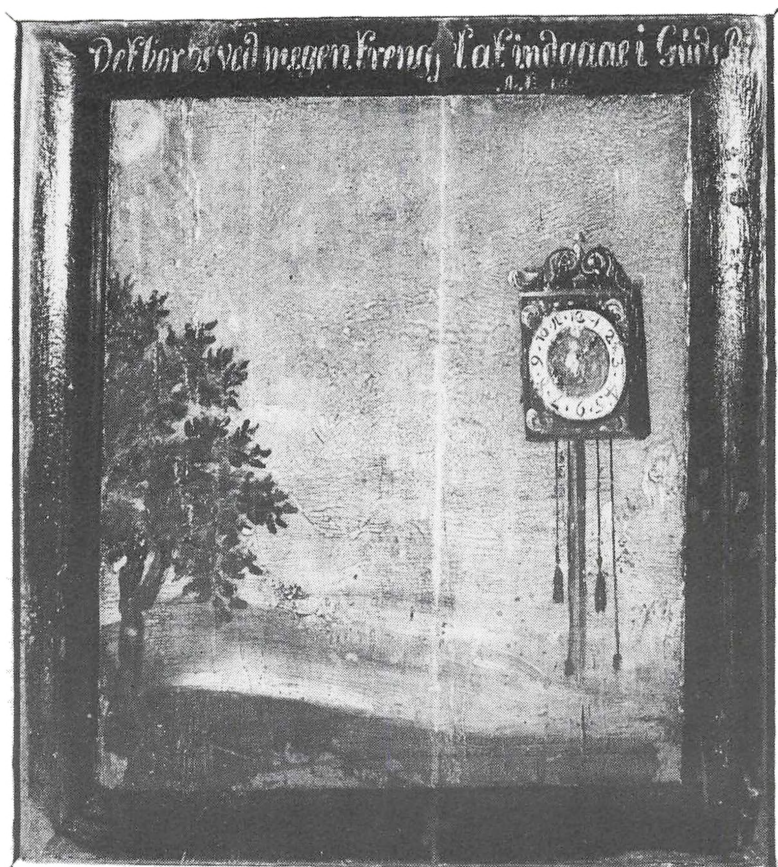
Mens timeglasset optræder ret tidligt i såvel kirkelig som verdslig kunst og symboliserer tidens flugt, det hastigt flygtende liv, forgængeligheden og døden, er det mekaniske ur et sjældnere motiv, selv om begge former for tidsmålere kendes fra og med 1300-årene i Italien, Spanien, Frankrig, Tyskland, England og fra 1400-årene i Danmark.

Jyllands ældste maleri af et mekanisk ur kan dateres til årene 1734-36 og det findes i Viborg, nemlig fornedet på en stolestadedør i det nordlige sideskib i Søndre sogns kirke.¹ Det forestiller et næsten kvadratisk vægur, der dog er en kende højere end bredt, malet brunrødt (umbra). Såvel den gyldne ornamentering på det buede topstykke som spandrillerne (hjørneornamenterne) har et tydeligt barokt præg. Den hvide koncentriske skive omkring den blå indercirkel har arabiske tal, som ikke er anbragt vertikalt, men radiært.

Væguret er »frit svævende« i et landskab med en kadmiumgul strålende sol oppe i venstre hjørne over et træ med mørkegrønne blade med en blegblå himmel som baggrund – måske for at betegne sammenhængen mellem rum og tid. På den blåsorte ramme omkring maleriet står på øverste rammedel med latinske bogstaver: »Det bør os ved megen Trængsel at indgaae i Guds Rige,« et skriftsted fra Apostlenes gerninger kap. 14 vers 22, som i den autoriserede oversættelse fra 1931 lyder: »Vi må igennem mange trængsler for at komme ind i Guds rige.« Det er Paulus, der siger dette på tilbagereisen fra Lystra, hvor man nær havde dræbt ham ved stening. Han styrker disciplenes sjæle og påmindet dem om at blive i troen.

Lige som de første mekaniske ure blev drevet af tyngdekraften (loddet), drives de troende af Guds ufattelige kærlighed og nåde, men som pendulet kun kan gå, så længe loddet er i drift, må disciplene nære troen, opdrages eller »optrækkes« daglig ved at bede og arbejde (ora et labora) trods trængsler og modstand.

Uret er malet af Mogens Christian Thrane (1697-1764)², der har

Mogens Chr. Thranes malede vægur på en stolestadedør i det nordlige sideskib i Søndre sogns kirke, Viborg, malet 1734-36.

Dals foto, Viborg.

udsmykket Søndre sogns kirke med over 200 stoledøre, paneler m.v. med hovedsagelig bibelske motiver, de såkaldte emblemalerier. Emblem i sin oprindelige betydning kommer af det græske »emblemata«, dvs. indlagt eller tillagt sindbillede, symbol eller kendetegn. Denne form for udsmykning må ses som en barok udløber af en åndelig strømning, som kraftigt gjorde sig gældende i 1600-årenes fromhedsliv og kultur, dels som et modstykke til renæssancens antikke og hedenske formsprog og dels ud fra den opfattelse, at ved subjektiv oplevelse kunne individet komme de absolutte sandheder i religionen nærmere. Man forsøgte at synliggøre de usynlige irrationelle

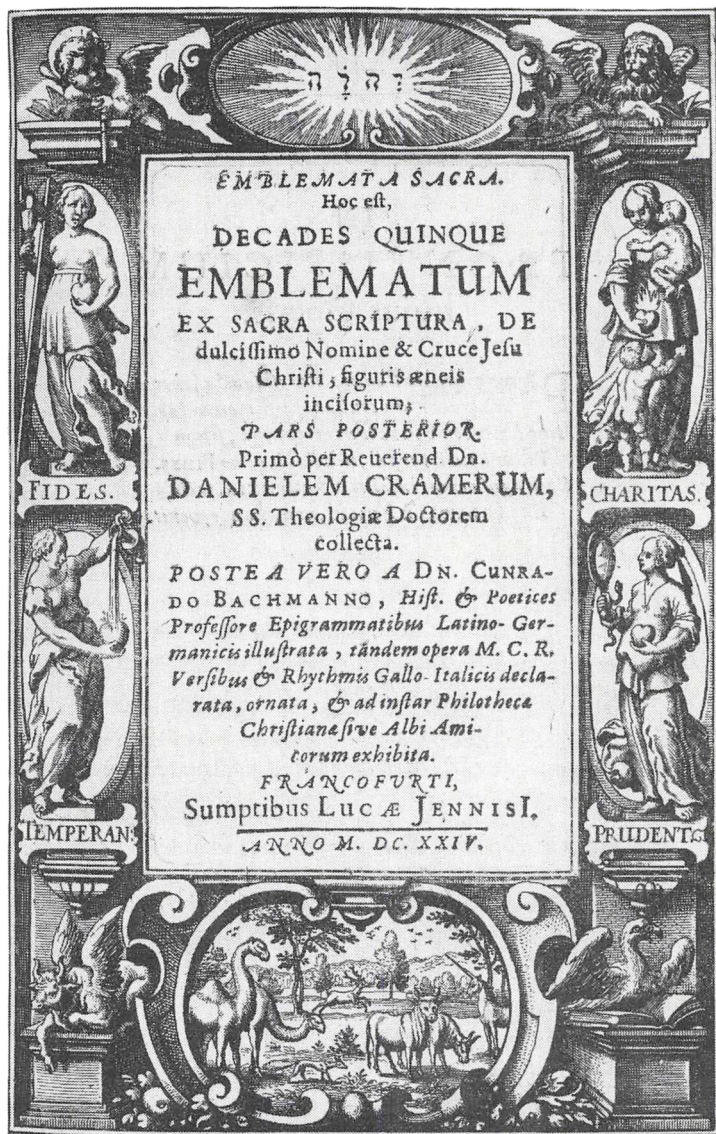
kræfter i tilværelsen i enkle, men forståelige tegn. Mange af de kuriøst naive emblemer, Mogens Thrane har malet, har han efter al sandsynlighed fundet forlæggene til i en bog af tyskeren Daniel Cramer: »Emblemata Sacra«, der består af to dele med hver 50 emblemer. Første del udkom i Frankfurt a.M. i 1624 og den samlede udgave senere samme år.³

Daniel Cramer stod i øvrigt i brevveksling med den danske adelsmand Holger Rosenkrantz (1574-1642), kaldet »den lærde«, fordi han foruden rigsråd var en betydelig teolog og levende interesseret i kirke og skole, videnskab, litteratur og kunst. Det kan ikke udelukkes, at det er den lærde herremand fra Rosenholm ved Hornslet, som har gjort Cramers værk bekendt i Danmark. Det verdslige vægur har Thrane dog ikke set hos Cramer, der kun medtager de traditionelt anerkendte ikonografiske symboler, hvoraf en del er i specielt barokke udformninger. I stedet for uret har Cramer til skriftordet fra Apostlenes gerninger 14,22 et hjerte, der på sin vingede himmelfart møder tornekronen, før det får livets krone.

Baggrunden for Mogens Thranes og andre håndværkeres arbejde i Søndre sogns kirke var den, at den gamle klosterkirke fra o. 1275, Sortebrødrekirken, som den hed indtil 1529, ved den store brand under en forfærdelig storm den 25. juni 1726 ødelagdes sammen med mange andre bygninger i Viborg⁴.

Branden var så voldsom, at kirkens tre klokker smeltede og kirkens tårnur af jern forvitredes og ødelagdes af den stærke varme. Viborg var så hærget og forarmet, at det ved kongelig resolution bestemtes, at sogn og kirke skulle nedlægges.

På menighedens indtrængende anmodning ændredes beslutningen dog, og under ledelse af kammerråd Claus Stallknecht fra Altona genopbyggedes Søndre sogns kirke. Allerede på toårsdagen for branden kunne kirken genindvies og ved denne lejlighed skænkede Frederik 4. den sengotiske altertavle, som hidtil havde været i kapellet på Københavns slot, til menigheden. Altertavlen menes at være skåret af en billedskærmester fra Antwerpen.⁵ Men det blev Mogens Thrane, som foruden et stort maleri, forestillende Jesus med Maria og Johannes, kom til at male det meste af kirkens øvrige udsmykning. For sit arbejde fik han i alt 120 rdlr., hvilket både i betragtning af den tid, det tog, og det materiale, der medgik, må siges at være karrigt. Men mange huse lå endnu i aske og borgerne i Viborg måtte betale en høj brandskat, skønt fattigdommen var stor.

Forsiden af Daniel Cramers *Emblemata Sacra*, som er det sandsynlige forlæg for Mogens Thranes symbolske malerier. Det kgl. Bibliotek.

Thranes malerier er ikke den store kunst, nok mere velmente end kunstnerisk velskabte, men man må betænke, at på Thranes tid var der ingen særlig uddannelse for malere udover mesterlæren og ingen tekniske skoler. Historikeren A.D. Jørgensen (1840-97), som selv var håndværkersøn, har udtrykt, at »det danske håndværk stod dengang (i 1700-årene) endnu utroligt lavt.«⁶ Kunstakademiet i hovedstaden oprettedes først i 1754. Det havde ganske vist haft en forgænger, der kan spores tilbage til 1701, men det var nærmest af privat karakter og beregnet for sønner af velhavere.

Når der ofte kunne ligge en enkel, undertiden primitiv teknik bag den tids malerarbejde, kunne det naturligvis skyldes mangel på uddannelse og skoling, men det kunne selvfølgelig også skyldes mangel på kunstneriske evner. Det kan for Mogens Thranes vedkommende dog ikke helt udelukkes, at han bevidst har villet udtrykke sig naivt eller bredt folkeligt, undertiden endda drastisk i barokkens ånd. Jævnfør Th. Kingos ikke sjældne grove måde at udtrykke sig på både i sin verdslige digtning og i enkelte af sine salmer (f.eks. ormesæk for legeme).

Museumsmanden Otto Norn karakteriserer Mogens Thranes malerier som »djærve og håndværksmæssige. Hans rent tekniske formåen var begrænset og hans farvesans grov. Som dekorationsmaler viste han størst talent... og yndede tidens pietistiske allegorier, som han forlenede med lune. Der er en saftig festivitas over hans kirkeinteriører, som ikke kan frakendes malerisk værdi.«

Mogens Christian Thrane var malersøn fra Ålum sogn vest for Randers og arbejdede som ung i Randers og Viborg. Senere rejste han rundt og arbejdede for kirker og godsejere i området fra Børglum og Vestervig i nord til Nørup, Bredsten, Engelsholm og Horsens i syd. Efter at have mistet sin første hustru, en provstedatter fra Sønderholm, i 1753, giftede han sig på ny og tog borgerskab som »skildrer« dvs. maler i Viborg, hvor han erhvervede en lejlighed i et smukt borgerhus i Mogensgade 8, liggende skråt over for stiftamtmandens gård, den senere latinskole. Hans malerkolleger i byen var misfornøjede med den konkurrence, han bød dem og klagede over, at han gik dem i bedene. I Mogensgade boede også den kendte snedker og urmager Jens Villadsen Bundgaard (1713-82), vel nok datidens dygtigste jyske urmager⁷, som også drog rundt på jyske herregårde og arbejdede på bestilling. Han fremstillede både tårnure, standure og smukt ornamenterede lygteure i barok stil. Det er ikke usandsynligt, at

Til skriftstedet fra Ap.G. kap. 14 v. 22 benyttede Cramer tegningen XLIII.

Thrane og Bundgaard har kendt hinanden, før de begge flyttede til stiftsbyen. Men Thrane har utvivlsomt haft en ældre urmagers vægur som model, da han malede væguret i Søndre sogns kirke 1734-36, for på det tidspunkt var Bundgaard endnu en ung mand. Det kan snarere have været den urmager, der betjente kirkens tårnur, Oluf Sejermager⁸, som boede i umiddelbar nærhed af kirken og endnu omtales 1750, eller det kan have været et ur, fremstillet af Christen Sørensen⁹, f.o. 1670 og død i Fårup, Vindum sogn 1719. Han akkorderede nemlig i 1702 med sognepræsten, magister Christen Erichsen om at reparere sejerværket (urværket) i Sortebrødre sogns kirke og gøre visere dertil.

Hvorom alting er – fra et, skal vi sige, kulturhistorisk synspunkt

ligger Mogens Thranes indsats bl.a. deri, at han ved at male et vægur i en fredet kirke dermed har været med til at understrege, at det var datidens almindeligste ur i borger-, bonde- og præstehjem, for så vidt man i det hele taget havde råd til at købe et mekanisk ur. Væguret med pendul, lod og én viser, »jenpegeren«, holdt sig 1700-årene ud, men fik o. 1750 følgeskab af standurene, de første nogenlunde pålidelige tidsmålere med langt pendul og tungere lodder. Standuret blev samtidig en yndet pyntegenstand, som blev underkastet de forskellige perioders modeluner og stilarter.

Også dette får vi bekræftet hos malerne, men især hos dem, man kalder genremalerne. »Genre« betyder egentlig »art« eller »slags«. Siges et billede at høre til en vis genre, menes, at det tilhører en vis motivkreds, f.eks. portræt-, landskabs-, historisk maleri eller stillleben, »nature morte«, dvs. maleri af livløse genstande, f.eks. frugter, flasker, bær, blomster, dødt vildt, vaser o.l. Men med genremaleriet menes noget mere specielt; en dagliglivsskildring, et karakteristisk udsnit af hverdagen på land eller i by, et interessant interiør, en gengivelse af tidens folkeliv enten så realistisk og sandt som muligt med en social tendens eller blot en stille idyl, skildret af iagttageren med lune og elskværdighed. Den træfsikre himmerlænding Johs. V. Jensen kalder genremaleriet »dansk kunst til indblik i dansk folkeliv.«

Det egentlige genremaleri opstod i Nederlandene i 1600-årene og kommer til blomstring i Danmark fra 1850'erne og århundredet ud. I vore dage dyrkes genremaleriet nærmest kun af amatører og de såkaldte fidusmalere, uden at jeg dermed har sagt, at disse grupper har noget med hinanden at gøre.

Ikke mindst to malere med tilknytning til Viborg amt hører til de betydeligste kunstnere, nemlig Christen Dalsgaard (1824-1907), som var proprietærsøn fra Krabbesholm i Skive og Hans Smidth (1839-1917), der som ung kom til Skive, hvor faderen var byfoged og borgmester.

Dalsgaard var udstyret med en skarp iagttagelsesevne og skildrede især sallingboere indendørs. Når hans genremalerier i dag griber beskueren, er det, fordi han med psykologisk indfølelse og medmenneskelig forståelse og alvor skildrer, hvad han har set. I hans maleri »Ulykkelig kærlighed« fra 1866, der ganske givet er inspireret af Blichers novelle »Hosekræmmeren«, hvor Esben, der står i begreb med at rejse til Holsten, tager afsked med Cecil, ses et standur med

hvid emaljeret skive, som danner baggrundens midtpunkt og vidner om hjemmets relative velstand, samtidig med, at det minder os om tidsmålingens forbindelse med livets korthed: fødsel, vækst, blomstring, frugtsætning, alderdom, svækkelse og død og »Den største sorg udi verden her, er dog at skilles fra den, man har kær.«

På Dalsgaards maleri »En gudelig forsamling i en bondestue«, malet 1869, ses ikke mindre end 26 personer. Man skimter et standur i venstre side af stuen ved alkoven. Klokkeren dækkes dog delvis af en lyttende kvinde. Urkassen minder ikke så lidt om dem, som Christopher Stub fra »æ Hvolmhus« i Håsum sogn på Salling fremstillede. Dalsgaard var ikke ukendt hverken med gudelige forsamlinger eller ure og deres struktur. Han havde to brødre: en, der blev præst og en anden, der blev urmager i hovedstaden. Selv døde han som en agtet tegnelærer på Sorø Akademi.

Hans Smidth fornyede traditionen hen mod en mere objektiv og fyldigere opfattelse af naturen og mennesket. På en akvarel fra o. 1870 med interiør fra Sjørup kro syd for Skive, hvor man også ser en »bornholmer«, som man jo kaldte standuret, selv om det i mange tilfælde var fremstillet uden for klippeøen. Men ellers kom Smidth tiere i kredse, hvor man nøjedes med billigere ure. Smidth blev den jyske hedekulturs eneste virkelige skildrer, og de hjem, han besøgte, havde næppe råd til de relativt dyre standure.

Allerede i slutningen af 1700-årene var de første Schwarzwaldere kommet til Danmark, og efter århundredskiftet øgedes importen betragteligt. Urene spredtes ud over amterne i store mængder. Tyske og jødiske kræmmere og urhandlere drog fra marked til marked og faldt dem med ugenert pågænhed og rivende tungfærdighed på en udenadlært blanding af tysk og jysk. »Nürnbergere« kaldte man dem oftest, selv om langt de fleste kom fra de små bjergbyer i Schwarzwald. Særligt populære blev kuk-kuk-urene, især i hjem, hvor der var børn. I maleriet af Hans Smidth »Stue i Fjends herred«, malet o. 1865, ser vi et sådant Schwarzwald-ur med lodder. Det findes nu i den Hirschsprungske Samling i København. I samme samling findes også det grafiske arbejde »Vestjysk sogneråd« fra 1890'erne. (Sognerådene blev indført ved landkommunalloven af 1867 og afløste de i 1841 indførte sogneforstanderskaber.) Billedet er i tusch med pensel og farve. I sognerådsformandens stue hænger et kvadratisk Schwarzwald-ur med buet topstykke og de obligate to lodder, et til gangværket og et til slagværket. Skiven har romertal. De var lettere at male

for husflidsfolk, som hovedparten af urmagerne i Schwarzwald var.

Endelig kan nævnes Hans Smidths maleri »En gammel hosebinder« fra 1902, hvorpå man ser et rektangulært vægur med hvid kvadratisk skive og påmalede romertal, antagelig også et tysk ur.

Mogens Thranes, Christen Dalsgaards og Hans Smidths kunst står – omend af varierende værdi – som gode eksempler på, at datidens malerier foruden at have en æstetisk funktion også kan have en social og kulturhistorisk funktion, nemlig ved at være en værdifuld visuel kilde til oplysning om datidens landskaber, miljøer, folks bolig, møbler og inventar, klædedragter, ja, endog interesser og gøremål.¹⁰ – Bevidstheden næres ikke blot af, hvad øjnene iagttager og jeget oplever under synet, men også af, hvad man véd om og føler for det sete.

Noter og henvisninger:

1. Jeg har ikke povet at kalde uret Danmarks ældste malede ur, fordi et maleri på loftet i riddersalen på Frederiksborg slot forestiller et urmagerværksted med urmagere og ure. Det antages at være malet o. 1620, men er rekonstrueret i 1880'erne. – På en ligbåre fra 1719, som stadig befinder sig i Fangel kirke (nu i Odense kommune) er der et maleri af en urskive, men værk og lodder mangler. Ved siden ses et bevinget timeglas med indskriften: »Jeg Picker Slaar og Viser dig, huor tiden flyver hastelig.« Nedenunder er der et billede af en hane, hvorunder er en indskrift: »Jeg galer højt, omvend dig snart, thi Døden kommer i en Fart.«
2. Ph. Weilbachs Kunstnerlexikon, bd. III, 1947-52, s. 389.
3. Lisbeth Juul Nicolaisen: »Emblemmaleri i danske kirker« i »Kirkehistoriske Samlinger«, 1969, 8. række, bd. I,1 s. 126-151 med yderligere henvisninger. – Jf. Chr. Elling: »Thrane'ne. En jysk Kunstnerslægt i det 18. Aarhundrede« i »Tilskueren«, 1934,2 med henvisninger.
4. A. Köcher: »Viborg Søndre Sogns Kirke«, Viborg, 1929 og Christen Erichsen: »Viborg Byes Beskrivelse«, 1727, genoptrykt 1925 og 1984.
5. Poul Himmer: »Mysterietavlen i Søndre Sogns Kirke i Viborg« i »Fra Viborg Amt«, 1982, s. 68-110.
6. A.D. Jørgensen: »40 Fortællinger af Fædrelandets Historie«, 7. oplag, Kbhvn. 1941, s. 213-214.
- 7,8,9. Holger Hertzum Larsen & Jens Lampe: »Bidrag til Urmageriets Historie i Viborg Amt« i »Fra Viborg Amt«, 1977, s. 33-70. – Sognepræst Chr. Sørensen, Viborg, takkes hermed for vigtige henvisninger.
10. Udbytteerig er Marianne Zenius: »Genremaleri og Virkelighed. En kildekritisk analyse over billeder af Chr. Dalsgaard, J. Exner og F. Vermehren.« (1976).

Jens Kongsted Lampe, fhv. handelsoverlærer. Har skrevet en række kulturhistoriske og personalhistoriske værker, bl. a. i årbogen 1977 om urmageriets historie i Viborg amt (sm. m. H. Hertzum Larsen). Adresse: Gudrunsvvej 48 7.th., 8220 Brabrand.

Anmærkninger til et gammelt lokalhistorisk værk

Landsarkivar Johan Hvidtfeldt udtalte engang ved et kursus i lokalhistorie, at historikeren skulle bruge en dommers praktik, d.v.s. høre både forsvarer og anklager og alle vidner i sagen og derudfra dømme, hvem der talte sandt.

Som en prøve vil vi tage Erik Grubbes tredie datter med frillen Anne Jensdatter. Derom har den kendte og agtede lokalhistoriker Severin Kjær skrevet bogen »Erik Grubbe til Tjele og hans tre døtre«, hvor han gør godt rede for døtrenes skæbne, men han har overset en samtidigs beretning om frillen og hendes skæbne.

Det drejer sig om præsten Laurits Axelsen. Han var født i Ryde sogn på Lolland som søn af sognepræsten, men forældrene døde unge uden at efterlade sig midler til sønnens underhold, og det blev derfor Erik Grubbe, som var fra det samme sogn, som påtog sig at betale for hans kost og skolegang i Viborg. Erik Grubbe var forøvrigt lensmand i Århus. Det huskes han nu ikke så meget for, som for sin jagt på biskop Morten Madsens datter; han var alle dage en stor skørtejæger. Da hun gav ham afslag og tog en ung præst, fik Erik Grubbe det rygte udspremt, at præsten også havde samliv med sin svigermoder, bispinden, hvad der nær havde kostet både bispen og præsten deres embeder. Da sandheden omsider kom for en dag, blev Erik Grubbe forflyttet til Lund på Mors.

I 1681 fik Laurits Axelsen embedet som sognepræst i Vester- og Østerbølle, og et par år efter giftede han sig med præsten Mads Pedersen Farstrups enke fra Ulbjerg præstegård. Det var med hende han arvede Ulbjergpræstens dagbog, som han skrev videre i, men mere udførligt end sin forgænger. Her fortæller han selv: »Erik Grubbe gjorde mig meget godt. 1663 satte han mig i Viborg latinskole, betalte kost og logi hos rektor Niels Jensen, hvor jeg var i syv år«. Han fortæller videre om frillen, Anne Jensdatter, at hun var født i Foulum præstegård i 1624. Hun rykkede ind på Tjele, efter at hustruen var

D a g b o g

fra

det 16de, 17de og 18de Aarhundrede,

fordum sammenfrevne

af

Hr. Nads Pederfen Farstrup,
Sognepræst for Udbjerg og Lynderup Sogne,

og

Hr. Lauritz Arkelson,
Sognepræst for Vester- og Østerballe Sogne og Provst
i Rinds Herred i Viborg Stift.

Fra Aar 1536 til 1715 inklusive.

Udgiven af originalt Haandskrift, og med Tilleg af
Forfatternes Biografier og Anmærkninger oplyst
af

Ignatius Becher,
residerende Kapellan for Biørnsholm og Malle Sogne
i Viborg Stift.

Fordelen tilfalder de Kvæstede ved Anholt.

Kalborg, 1813.

Trykt paa Udgiverens Forlag,
hos Albert Borch,
Eier af Kalborg Stifts Adresse-Contoir og Bogtrykkerie.

død i 1647, og de fik sammen datteren Anne Eriksdatter, som Anne Jensdatter i 1673 fik Erik Grubbe til at lyse i kuld og køn. Han vedstod på tinge, at han var fader til barnet, og han fik af kongen ret

til at give hende samme arv som de ægtefødte. Derpå listede og plagede hun penge af Erik Grubbe, så datteren kunne stille med arv til giftermål med en adelsmand.

Ægtemanden blev Frederik Ulrik Ulfeldt, den bekendte Corfitz Ulfeldts yngre brorsøn, og de købte Hammergård ved Tørring. Snart kom der småfolk, og Anne Jensdatter var hos datteren for at pleje hende og forstrække Ulfeldt med penge, for noget finansgeni var han ikke.

Allerede i 1679 døde Anne Eriksdatter Grubbe fra fire små børn, og to år efter giftede Frederik Ulfeldt sig igen, denne gang med Anne Magdalene Kruse Tygesdatter. Medens Hammergård havde haft de 200 tønder hartkorn, som skulle til en komplet sædegård, fik han med sin anden hustru Hvolrisgård i Bjerregrav sogn, Rinds herred. Den beskrives som en mådelig bondegård på 10 tønder hartkorn med to bondegårde, der var forarmede af sandflugt.

I 1683 købte Anne Jensdatter herregården Nørgård i Salling, Grinderslev sogn, af fru Sophie Reedtz til Grinderslevkloster; gården var på 36 tønder hartkorn. Her begår Severin Kjær en fejl, idet han skriver, at det drejer sig om Nørgård ved Nørresø i Viborg, Gråbrødre landsogn. I Viborg Gråbrødre kirkebog har han fundet en Anna Jensdatter, der blev begravet den 18. marts 1701 og derfor må være født i 1624, men det er jo et såre almindeligt navn, og hun har ikke noget at gøre med Erik Grubbes frille. Desværre går fejlen igen i den nyeste udgave af Dansk Biografisk Leksikon (artiklen: Erik Grubbe).

Anne Jensdatter låner penge af landsdommer Hans Lange til Asmildkloster, men det er altså til køb af Nørgård i Salling. I Grinderslev kirke findes en gravsten over Bertel Kaas til Nørgård fra omkring 1480, så det var en gammel herregård, Anne Jensdatter fik. Men tiden var ikke god for godsejere, det regnede med hårde ekstraskatter til hærens underhold, til medgift til fire prinsesser og til Rendsborgs befæstning. Atter læser vi i Axelsens dagbog: I december 1685 døde Anne Jensdatter på Neder Hvolris i slette kår og blev begravet udi Bjerregrav kirke ved Løvelbro. Det er naturligvis helt klart, at Laurits Axelsens vidnesbyrd her må være afgørende; han var jo samtidig med begivenhederne, godt bekendt med familien Grubbe og desuden fra samme egn.

Allerede før sin død, den 4. april 1684, havde hun imidlertid tilskødet svigersønnen Frederik Ulfeldt Nørgård. Han beholdt den kun til 1687, da han solgte den til en farver fra Holstebro. Ulfeldt opholdt sig

mest ved hæren i København, men 1689 er han i Hvolris, hvor han skattes af 1 karl, 1 pige og to ildsteder. Trods sin fattigdom bliver han sat til 100 rigsdaler i skat til Rendsborgs befæstning. Halvdelen får han straks eftergivet. Før 1692 har han skilt sig af med Hvolrisgård, da Christian Cassius til Tanderup nævnes som ejer.

I 1692 døde Erik Grubbe og blev begravet i Tjele kirke. Efter kongens åbne brev skulle Anne Eriksdatter Grubbe, og efter hende naturligvis hendes børn, arve lige med de to ægtefødte halvsøstre, Anne Marie gift med Jørgen Arenfeldt til Rugård, og den berømte Marie Grubbe, indtil 1691 gift med Palle Dyre. Ved Erik Grubbes død i 1692 tog svogrene også Frederik Ulfeldt med til boets deling, men de havde dog kort i forvejen gjort oldingen Erik Grubbe umyndig og selv delt arven. Der blev så stor trætte om delingen, at kongen måtte bede landsdommerne træde sammen i en kommission for at dele boet, men Frederik Ulfeldts og Anne Eriksdatters fire børn fik ikke meget ud af det, i hvert fald beholdt Jørgen Arenfeldt Gammelgård, Tjele, Vinge og Bigumgård og Palle Dyre Trinderup og Nørbæksgård, Sønderlyng herred.

I 1699 døde Frederik Ulfeldt, og hans frue, Anne Magdalene Kruise, fik tildelt 100 rigsdaler af regimentskassen, da hun måtte gå fra arv og gæld efter manden. Hun levede til 1730, mens det yngste af hendes stedbørn – en søn Lauritz Christopher – først døde i 1762.

Kristian Vestergaard

Kilder

Severin Kjær: Erik Grubbe til Tjele og hans tre Døtre. Anne Marie Grubbe. Marie Grubbe. Anne Grubbe. 1904.

Carl Christiansen: Bidrag til Oplysning om Herremænds og Herregårdsforpagteres økonomiske Vilkaar i Hald og Skivehus Amter i Slutningen af 17. Aarhundrede, i: Samlinger til jysk Historie og Topografi, 4. rk. 6. bd. s. 21 ff. 1928.

Dagbog af Hr. Mads Pedersen Farstrup og Hr. Laurits Axselsen. Udg. af Ignatius Becher. Aalborg 1813. (se illustration).

Danmarks Adels Årbog 1895 og 1923.

Dansk Biografisk Leksikon, 3. udg.

Trap: Danmark, Viborg amt.

Anmeldelse

FRA TVANG TIL FORSORG
Viborg Amts Forsorgshjem 1882-1982
af Birgit Løgstrup

Birgit Løgstrups bog om Viborg amts arbejdsanstalt, det som blev til forsorgshjemmet, er god at få forstand af. Hun har haft et godt og fyldigt kildemateriale til sin rådighed, og hun har udnyttet det til at give en virkelig god skildring, ikke bare af de faktiske begivenheder, men også af de holdninger, som skiftende tiders mennesker har haft til deres mindre heldige/dygtige medmennesker.

Den første del af bogen er arbejdsanstaltens historie fra 1882 til 1933. Man har under læsningen hele tiden fornemmelsen af, at de mennesker, der boede på anstalten, og de der styrede både den og beboerne, udgør den vigtigste del af historien.

Med jævne mellemrum hele bogen igennem bringes de lokale forhold ind i den større landshistoriske sammenhæng, og samtidig fokuserer Birgit Løgstrup på de enkelte personer, som kom på anstalten – den 36-årige Inger Marie, der som den første blev indskrevet i protokollen, jernbanebørsten Christian Nielsen, »Skyflakkeren«, eller lemmerne, som »med agtelse« underskrev en klage over den ensformige kost.

Det fremgår med al ønskelig tydelighed, hvor sent i vor historie, det holder op med at være en forbrydelse at være gammel og affældig, fattig eller drikfældig, arbejdssky og vagabonderende.

Fra at være strafværdige, blev de samme personer nu (1933) forsorgstrængende, og hjælp blev en ret, som samfundet yder sine mindre heldige medborgere.

I den anden halvdel af bogen, der er en beskrivelse af forsorgshjemmet, som det fungerer i dag, er det igen skildringerne af de mennesker, som i dag er på hjemmet, der står stærkest.

Midt i behandlersamfundet indtager de deres egen holdning – skeptiske, mistroiske og afvisende over for ændringer af deres tilværelse. Mange sidder tilbage med en fornemmelse af at være kommet til vejs ende.

Bogen er spændende læsning på grund af sine gode skildringer af menneskers tilværelse i en ikke særlig glørværdig afdeling af vort berømede sociale system.

Jeg kan derimod ikke helt forlige mig med de mange henvisninger, som findes strøet med rund hånd i margin langs alle siderne.

Meningen har vel været at lette indgangen til bestemte emner i bogen, men som stikordshenvisninger er der for mange. De dækker af og til kun ganske korte afsnit, og de distraherer mere, end de støtter i den sammenhængende læsning.

Billedmaterialet føles lidt ude af trit med teksten, men måske har det været en nødvendighed at anvende socialrealistiske malerier fra perioden som illustration i mangel af billedmateriale fra Viborg.

Mange af billederne er affotograferinger af originaler i farver, og bogens lidt grå off-set teknik yder dem ikke retfærdighed.

Strengere krav til teknikken eller et billedvalg, der mere tog hensyn til teknikkens ufuldkommenheder over for gråtoner, havde måske givet et billedmateriale, der følte sig så vedkommende som teksten.

Nu er det så afgjort ordene, som giver de stærke og lokale indtryk, og som sådan må bogen blive læst og brugt af dem, der interesserer sig for Viborgs sociale historie og for byens institutioners historie.

Marianne Bro-Jørgensen

Samfundet siden sidst

*Formandsberetning ved Historisk Samfunds
generalforsamling i Sortebrødrehus d. 1. apr. 1985 kl. 19³⁰.*

Året 1984 ligner de tidligere år både med hensyn til det program, som vi har gennemført i årets løb og med hensyn til medlemmers tilslutning hertil:

1. *Møder:* Årets første møde fandt sted i foredragssalen på museet, og det var den her i Viborg så kendte museumsmænd Levin Nielsen, der med mange lysbilleder fortalte bredt om udgravningerne af Testrup hospital, hvor man gennem nye udgravninger har afdækket et stort hospitals- og kirkeanlæg, hvis eksistens man havde kendskab til gennem litterære kilder, men som geografisk og arkæologisk helt var gået i glemmebogen.

På sidste års generalforsamling den 2. april talte professor, dr. phil. Ole Feldbæk om den begivenhed, som vi bl.a. husker den dato for, nemlig »Slaget på Reden«. Det blev et meget levende og spændende foredrag, hvor der for en del af tilhørerne næppe kom så mange nye oplysninger frem, men hvor det nye og overraskende var den nye kombination af de mange kendte oplysninger og deres samspil, som gjorde foredraget spændende som en kriminalroman.

Efterårets møde drejede sig om brændevinsbrønderiet og de problemer, som forbrugsbeskatning allerede på enevældens tid skabte for statsmagten i samspillet imellem en indbringende skattekilde og statens store pengetrang. Tidligere landsarkivar Holmgaard redegjorde på en meget levende måde for dette stadigt aktuelle problemkompleks.

2. *Udflugten,* som var tilrettelagt i samarbejde med Klejtrup lokalhistoriske samfund gik til egnene omkring Klejtrup sø, hvor vi både var inde i gamle jættestuer, så den sidst fundne runesten i Danmark, var på stedet, hvor den sidste offentlige henrettelse i Jylland fandt sted, og var på voldstedet ved Klejtrup sø, hvor der går mange sagn og fortællinger, men der er ikke mange sikre historiske realiteter bag ved dem.

3. *Årbogen:* kom som den plejer lige op til jul, og netop så sent, så man igen tænkte, at i år kommer den ikke til tiden. Den er præget af de tre store og meget forskelligartede artikler, om Kjølens mergelleje og fangekoloni, om helligdagslovgivning og gabe-stok i 1700-årene og en stor kunsthistorisk artikel om Asmild altertavle og dens slægtninge i Midtjylland. Sammen med årbogen kom den lille facsimileudgave af Chr. Erichsøns Viborg bys beskrivelse ud til læserne som en lille julegave.

4. Og så må jeg slutte der, hvor jeg plejer med at takke vores medlemmer for opslutning om arbejdet i 1984, og bestyrelsen for godt og tillidsfuldt samarbejde.

Viborg Stiftsmuseum

oktober 1984 til oktober 1985

Stiftsmuseet har haft en i flere retninger meget aktiv sæson siden oktober 1984.

Den forhistoriske undersøgelsesvirksomhed har i perioden været stærkt præget af det udgravningsarbejde, som er blevet nødvendiggjort af gennemførelsen af gasnettet i det midtjyske område.

I en bred stribe langs med hovedtilførselslinjen til Ll. Thorup og en række stiklinjer ud fra denne, har arkæologer været i gang med udgravninger, som har givet et spændende tværsnit af museets område, både topografisk og periodisk.

Ved Skalsåen er omsider de ældre stenalders bopladser dukket op, som vi vidste måtte findes der. Der er tale om en række tilbagevendende bosættelser i den sene del af perioden, hvor man er begyndt at fremstille lerkar.

Fra den yngre stenalder er der påvist spor efter huse fra den mellemste del, og flere steder er der udgravet begravelser, både grave under flad mark, næsten sløjfede jættestuer og enkeltgrave i lave overpløjede høje. Fra disse anlæg har museet fået fine fund af ravperler, flint- og stenøkser og et væsentligt supplement til samlingen af lerkar.

Fundene fra bronzealderen omfatter dels nogle grave fra den sene del af perioden uden de helt store fund, dels spor af bronzealderens huse i form af rester af væg- og tagbærende stolper til langhuse.

Fra jernalderen stammer en større gruppe husfund – som i Skringstrup og Ravnstrup er samlet i regulære landsbyer. Fundene har ud over det forbedrede kendskab til jernalderens byggeskik og landsbyanlæggelse, også givet viden om jernalderfolkernes indretning af ildsteder og brønde. Endelig viser nye udgravninger i Foulum ved Husdyrbrugets Forsøgsstation, at den boplads fra yngre jernalder, som tidligere er konstateret her, strækker sig betydeligt længere ud over arealet.

Jernalderens gravskik er repræsenteret med grave fra tiden efter Kristi fødsel, dels med gravgaver af lerkar fra romersk jernalder, dels en vikingetidsbegravelse med et fint sølvbelagt smykke.

Vikingetiden har også præget udgravningerne i byområdet, først og fremmest i de omtalte gravninger ved Viborg Sønderø i forbindelse med hotelbyggeriet sammesteds.

Her er der i gravesæsonerne i somrene 1984 og 1985 konstateret meget velbevarede rester af en bosættelse fra o. 1000 til 1300, hvor man har kunnet se ikke bare rester af huse i form af lergulve og vægge af træ, bevaret i 40-50 cm højde, men også spor af den håndværkervirksomhed, der har været på stedet: Kammagerens råstofforråd af hjortegevirer og hans halvfabrikata, der skulle blive til færdige, smukt udsmykkede kamme. Skomagerens værksted med hele eller delvist udskårne sko og læderrester til reparation af fodtøj. Tømmerværkstedet, hvor huggespånene var fejtet hen i et hjørne. Selv møddingen ved hushjørnet var bevaret og kunne fortælle om et vist beskedent husdyrhold i kvarteret.

Enkelte tilrejsende håndværkere har måske øvet deres kunst og skabt fine smykker på stedet. En af dem har i hvert fald tabt sin matrice, den, der var beregnet til at lave store, runde filigranspænder over.

Også andre steder i Viborg har vi kunnet uddybe vores viden om byens historie. I

Mogensgade muliggjorde varmeledningsarbejde en fuldstændig oversigt over gadens anlægshistorie, og tilstedeværelsen af byporten med voldgrav blev slutresultatet, som blev yderligere understreget ved denne sommers udgravning, som kunne bekræfte, at den tidligmiddelalderlige byvold (Svend Grathes?) har strakt sig lige øst for Reberbanen.

Uden for byområdet har museet ved udgravninger lokaliseret en senmiddelalderlig stenkælder til fornemt hus, måske en klosterbygning lige ved Vinderslev kloster.

En anden væsentlig opgave, som museet har løst inden for det sidste år, er nyopstillingen af de sidste afsnit af museets basisudstilling.

Det er blevet en udstilling om Viborgs og viborgensernes historie fra de ældste tider til næsten i dag.

I stueetagen åbner den med en kort redegørelse for nogle af vore arbejdsredskaber; Kronologien, i form af båndudstillingen »41 fortællinger af Viborgegnens historie«. Tiden, der både er de eksakte målinger og den relative. Sammenhængen, der fortæller om nogle forhold mellem genstandene.

Derefter gennemspiller udstillingen forskellige temaer: »Stenen«, »Vej og Bro«, »Menneske«, »Jagt og Fiskeri«, »Landbrug«, »Pottemageri« og »Værktøj« med eksempler fra 6000 f. Kr. til 1900 ef. Kr.

På 1. sal er udstillingen koncentreret om tiden fra o. 1000 ef. Kr. til 1940. I østfløjen handler den om byen og de elementer, den består af: Handel, håndværk, industri, institutioner, administration og det offentlige tilbud til borgerne til enhver tid.

I vestfløjen rummer udstillingen genstande, der fortæller om livet inden for hjemmets fire vægge – om madlavning, om varme og lys, om hjemlig hygge, hvile, renlighed og klædedragtens funktion.

Loftsetagen er helliget fire håndværk, og den rummer tre værksteder foruden eksempler på de produkter som maleren, smeden, snedkeren og væveren var ansvarlig for.

Alle udstillingsafdelinger er forsynet med tekster til forskellige grader af videnstørst, og mange steder kan man supplere ved at se dias i billedmaskiner og billeder på væggen.

Udstillingen er fra 1. januar til 31. maj åben tirsdag til fredag fra 14 til 17, lørdag og søndag fra 11 til 17, mandag lukket. Fra den 1. juni til den 31. august er der åbent tirsdag til søndag fra 11 til 17, mandag lukket.

Viborg litteratur 1984-85

Arkivposten: medlemsblad for S.L.A. (Sammenslutningen af lokalhist. Arkiver), Viborg Amt. – Viborg.

Atlas over Danmarks administrative inddeling efter 1660 / redigeret af Karl Erik Frandsen. – Kbh. : Dansk Historisk Fællesforening, 1984 – 2 bind. Bind 1: Atlasbind. – 235 sider : ill. (kort). Bind 2: Tekstbind. – 304 sider.

Bartram Jensen, Erik: Snedker- og Tømrerforbundet, Viborg afdeling 1885-1985. – Viborg : Viborg Snedker- og Tømrerforbund, 1985. 62 sider, ill.

Dansk Arbejde, Viborg afdeling, 1909-1984 / redaktion: Poul Nielsen. – Viborg : Dansk Arbejde, 1984. – 32 sider : ill. Overskrifttitel: Glimt fra de 75 år.

Fra Viborg Amt. Bind 49, 1984. Birgit Løgstrup: Kølsen fangekoloni 1907-1934 – et straffeforforsøgseksperiment i hedesagens tjeneste. Jens Holmgaard: Kom hviledagen i hu – eller i gabestokken – Lidt om gennemførelsen i Fjends-Nørlyng herreder af helligdagsforordningen af 1735. Merete Bergild og Jens Jensen: Asmild Klosterkirkes altertavle – Mesteren og hans øvrige arbejder i Hee, Gudum og Sall kirker. Anmeldelser. Viborg litteratur 1983-84. Samfundet siden sidst. Beretning fra lokalhistoriske arkiver.

Højby, Sigurd: Bystyret i Viborg : en historisk oversigt. – Viborg : Viborg Leksikon, 1984. – 37 sider : ill. – (Viborg leksikon; 1).

Jacobsen, Chr.: Hald. En vejledning for besøgende / billedredaktion: Chr. Jacobsen og Erling Greve Kristensen. – Viborg : Den selvejende institution Hald, 1985. – 95 sider : ill. Udgivet i anledning af Den selvejende institution Halds 10-års jubilæum. Litteratur: side 96.

Iversen, Mette: En simpel pragtfibula fra Nørrejylland (Foulum, Tjele sogn), i: Hikuin 10 (1984) s. 207-214, ill.

Koudal, Jens Henrik: To sangere fra den jyske hede. Efter optegnelser i Dansk Folke-minde-samling af Evald Tang Kristensen 1874. Ill. og noder. 132 s. 1984. – Handler om husmændene Jens Mikkelsen og Niels Albretsen fra Kølvrå og deres viser.

Kultur i Viborg Amt : impulser 1984 / illustrationer: Jørn Birkeholm ; redaktionsgruppe: Birthe Ellermann m.fl. – 23 sider : ill. Indhold: Knud Sørensen: Grib chancen. Marianne Bro-Jørgensen: Museet er åbent. Orla Poulsen: Rødder. Ole Blomsterberg: Aktivitets-, kultur- og medborgerhuse. Otto Lindum: Musik i Viborg amt. Erling Nedergård: En rytmisk amatørfestival. Orla Dietz: Om kunst i lokalsamfundet. Henning Pedersen: Gyldenspjæt og Olsens mandegrupper. Jørgen Vestergaard: En maskinstation for levende billeder. Ib Rasmussen: No future?. Kjeld Merstrand: 'Tankens slot'. Tal om kultur.

Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune. Lokalhistorie i Viborg kommune – en orientering. – Viborg : Lokalhistorisk Arkiv for Viborg Kommune, 1984. – 16 sider : ill.

Løgstrup, Birgit: Fra tvang til forsorg : Viborg amts forsorgshjem 1882-1982. – Viborg : Viborg Amts Forsorgshjem, 1984. – 126 sider : ill.

Løgstrup Husmandsforening 1960-85. Festskrift ved 75-års jubilæet af Birgit Løgstrup. 1985. 16 s. Ill.

Løvtræprojektet: Årsrapport for 1984. – Viborg : Viborg amtskommune, 1985. – 18 sider : ill.

MIV 13. Museerne i Viborg amt 1985. 179 s. Ill. Festskrift til Peter Seeberg. Hans Langballe: Foulum huset – tempel eller bolig. Jens-Henrik Bech og Anne-Louise Haack Olsen: Nye gravfund fra enkeltgravskulturen i Thy. Marianne Bro-Jørgensen: En stenrøse med bunden opad. Mette Iversen: På vej til kirke. Jens Vellev: Borgvold – Viborgs borg. Florian Martensen-Larsen: Lucidarius og Thy. Johan Lange: Forsvar ved vore kirker. Mogens Bencard: Enhjørninger, narhvaler og gamle grønlandere. Holger Rasmussen: Guldsmede og Gøglere i Nibe. Poul Strømstad: En lejlighed fra

det gamle København. Per Noe: Bedre sent end aldrig. Jens Ole Lefevre: I spejlet. Hanne Mathiesen: Men klitterne er tavse. Kirsten-Elizabeth Høgsbro: En uge på Brandbjerg. Tove Borre: Ørslev Kloster. Jens Ole Lefevre: Den himmelfaldne due. Erik Oksbjerg: Tid har Ære og Tro har Brød. Bodil Busk Laursen: November 1971.

Murer- og tømrerhåndværk i Viborg. – Viborg : Viborg Murermesterforening : Viborg Tømrermesterforening, 1985. – 85 sider : ill. Udgivet i anledning af hundredåret for stiftelsen af Tømrer- og Murermesterforeningen i Viborg. – Indhold: A. Vejen Andersen: Laugstraditioner og håndværksmestre i Viborg før 1885. Henning Ringgaard Lauridsen: Bygningshåndværkets historie i Viborg gennem de sidste hundrede år.

Museer i undervisningen, Viborg amt/udarbejdet af museumspædagogerne i Viborg amt. – Thisted: Amtscentralen for undervisningsmidler i Thisted, 1985. 65 sider (i ringordner) : ill.

Natur, kultur, fritid : rapport ... om fredningsplanlægning. – Viborg amtskommune, Teknisk Forvaltning, Fredningskontoret, 1984. Nr. 1 : Forudsætninger og bindinger / udarbejdet af Ove Knudsen ; for – og i samarbejde med – Viborg amtskommunes fredningskontor ; kortene tegnet af Britta Ernsted. – 1984. – 57 sider : ill.

Nordre Skole Viborg 1959-1984. – Viborg : Nordre Skole, 1985 – 89 sider : ill.

Papsøe, Jørgen: Folketællinger, Almind sogn, Lysgaard Herred, Viborg amt : 1787, 1801, 1834, 1840, 1845. 1984. – 72 sider.

Passiar med Vejen Andersen. 1. bd. Baseret på artikler i Viborg Nyt fra juli 1984 til januar 1985. Viborg 1985. 95 s., ill.

Projekt : idræt for ledige : samvær – idræt – motion /. Udgivet af FO, VFi, AOF. – Viborg : Viborg kommune, 1985. – Rapport nr. 1, 4.3.-85 – 31.5.-85.

Projektrapport ... for Viborg Daghøjskole. – Viborg: Viborg Daghøjskole, 1984. – Nr. 1 : 3. oktober – 23. december 1983. – 1984. – 50 sider : ill. Nr. 2 : Arbejdsløs. – 1985. – 100 sider : ill. På omslag: Arbejdsløs.

Præstehistorie for Sahl og Gullev sogne. Ved Conny Grethe Ditlev Jensen og Finn Gørup Christiansen. 1. del 146 s. 2. del 188 s. Udgivet af Bjerringbro lokalhistoriske Arkiv 1985.

Regional varmforsyningsplan 1985-96. – Viborg : Viborg amtsråd, 1985. – 104, 12 sider.

Seeberg, Peter: Viborg Teater. – Viborg : Viborg Teaterkreds, cop. 1984. – 58 sider : ill. Udgivet i anledning af 75-årsjubilæet for Viborg Teater.

Simonsen, John: Dobbeltåget fra Bredmose i Fjends herred, i: Hikuin 10 (1984) s. 137-144, ill.

Skivebogen 1984. Johs. Nielsen og Henning Skov: En præsteskæbne fra Salling. Poul Ebbe Nielsen: Om herredssegl fra Salling og Fjends – men især om Harre Herreds. Kr. Friis-Jensen: Af en hedeegns litteraturhistorie. Rud Kjems: Lokalhistorie er også de levende billeder. Johs. Jørgensen: Hedevard og Kirstine Jørgensens liv og virke i Vinkel.

Socialdemokratiet i Viborg 1885 – 100 år – 1985. Socialdemokratisk Vælgerforening i Viborg, 1985. 98 sider, ill.

Som jeg husker ... Førstelærer Bernhard Holm fortæller. Skolehistorisk Samling. Viborg amtskommune 8 s. Ill. 1984.

Stodderne : en lystig og belærende komedie af Kaj Nissen : gendigtet efter Hieronymus Justesen Ranch's Karrig Nidding. – Ringsted : Ringsted kommunes sommerspil, 1984. – 31 sider : ill. Bl.a. om skuespillets historie og tilblivelse.

Sørensen, Thorkild: 60 år med VAG : træk af Viborg Amts Gymnastikforenings historie 1925-1985. Udgivet af Viborg Amtsgymnastikforening. Odense : Skive Offset, 1985. – 127 sider, ill.

Vejen Andersen, A.: Viborg-egnen under anden verdenskrig. 2. bd. – Viborg, 1984. – ill. Fonden Besættelsestidens Viborg, 1984. – Baseret på artikler, bragt i ugebladet 'Viborg nyt' i perioden oktober 1983-juli 1984.

Vestre Skole, Viborg, 1935-85. – Viborg : Vestre Skole, 1985. – 100 sider : ill. Omslagstitel: Vestre Skole, 1935-1985.

Viborg. Byrådet. Hedeselskabets og Viborg kommunes laboratorier m.v. ved Klostermarken i Overlund. – Viborg : Viborg kommune, 1985. – Tillæg nr. 1. – 1985. – 11 sider (forskellig paginering) : ill. & 2 foldede kort. – (Lokalplan ; nr. 15).

Viborg (amtskommune). Amtsrådet. Forslag til regionplan 1985-1996, regionplantillæg 1985. – Viborg : Viborg Amtskommune, 1985. – 128 sider : ill. & 3 foldede kort i lomme. Fremlagt 1. maj – 31. august 1985.

Viborg (amtskommune). Amtsrådet. Plan for sygehusvæsenet 1985-1996. – Viborg : Viborg amtskommune, 1984. – 2 bind. Vedtaget af amtsrådet 12. november 1984.

Viborg Gymnastik-Forening, 30. marts 1935-1985. Jubilæumsskrift red. af Steen Jensen, Poul Zachariasen, Jørn Krog, Ejvind Rasmussen, Hans Peter Nielsen, Hans Jørgen Christensen. 1985. 72 sider. Ill.

Viborg Stifts Årbog 1984. Johs. W. Jacobsen: Ritualernes uundværlighed. Fra Viborg stift 1984. Svend Holm-Nielsen: En ny oversættelse af Det gamle Testamente. Bent Noack: Lære, så længe vi lever, også præster. Gudrun Meedom og Johannes Bæch: Altertavler i Viborg stift. Kaj Erik Lindqvist: Menigheden og medierne. Lidt kirkehistorie fra Viborg stift. Anker Vestergaard: Farver i biskop Malmstrøms billede. P. K. Hofmansen og Johs. Mikkelsen: Sevel Præstegård. Viborg stift. Navne og noter. Viborg Stiftsfonds regnskab for 1983.

Historisk Samfund for Viborg Amt

har siden samfundets stiftelse i 1928 udsendt 50 bind af årbogen »*Fra Viborg Amt*«. Mange årgange er udsolgte, men resterende bind kan leveres til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medlemmer i parentes):

[1]	1930-54, pr. årgang	6 kr. (9 kr.)
[2]	1955-63, pr. årgang	10 (15 kr.)
[2]	1964-72, pr. årgang	25 kr. (30 kr.)
[4]	1974-77, pr. årgang	35 kr. (45 kr.)
[5]	1978	45 kr. (68 kr.)
[6]	1979-84	50 kr. (75 kr.)

Resterende årbøger sælges under ét for en pris af 350 kr. + moms til medlemmer (ikke-medlemmer 600 kr. + moms).

Samfundet har herudover – oftest i stedet for et bind af årbogen – udgivet eller medvirket ved udgivelsen af en række vægtige særpublikationer, af hvilke dog flere er udsolgt, og andre kun haves i *meget begrænset rest-oplag*. De sælges til medlemmerne til de anførte priser (prisen for ikke-medl. i parentes):

[7]	Viborg Amts Stednavne. Udg. af Stednavneudvalget. 1947	Udsolgt
[8]	Viborg Katedralskoles historie. Af Carl E. Jørgensen. Indb. særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1959-60. 174 sider, rigt illustreret	25 kr. (35 kr.)
[9]	P. G. Lindhardt. Brevvexling mellem biskopperne J. Swane og Frederik Nielsen. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1962. 30 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[10]	Billeder af Viborg amts forhistorie. 1966. 160 sider, rigt ill. Ved køb af mindst 5 eksemplarer: kr. 12,00 pr. eksemplar, portofrit fremsendt uanset medlemsskab.	16 kr. (24 kr.)
[11]	Romansk stenhuggerkunst i Viborg amts kirker. Fotos: Keld Helmer-Petersen. Tekst: Harald Ditzel. 2. udgave, 1966. 94 sider, rigt illustreret	Udsolgt
[12]	Niels Friis: Viborg Domkirkes orgel 1570-1966. Særtryk af » <i>Fra Viborg Amt</i> « 1967. 40 sider, illustreret	4 kr. (6 kr.)
[13]	Hans Øllgaard: Jens Bloch. Biskop i Viborg 1805-1830. 105 sider, illustreret. 1968	9,50 kr. (15 kr.)
[14]	Nr. Tulstrup-dagbogen. Ved Jens Holmgaard. Udg. i samarbejde med Landbohistorisk Selskab. Sælges kun til medlemmer	40 kr.
[15]	Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839. Fotografisk optryk. 228 sider	25 kr. (32,50)
[16]	Viborgs brand 1726 v. Hans H. Worsøe og Paul G. Ørberg. 88 sider	25 kr.
[17]	W. Møllerup: Adel, by og borger. Træk af bylivet i Viborg i 1700-tallet. 95 sider, illustreret. 1976	20 kr. (30 kr.)
[18]	Rentekammerets farvetrykte kort vedr. amtsinddelingen 1793, 2 stk., 38×26 cm, ufalsede	35 kr.
[19]	Chr. Jacobsen: Gudenå – fiskeri, pramfart, kraftværk	65 kr. (68 kr.)

EKSPEDITION: Fru Else Hansen, Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg, telefon (06) 62 44 88. Giro 4 06 38 05.

Historisk Samfund for Viborg Amt

støttes i sit arbejde af følgende:

Andelsbanken, Viborg afdeling

Arbejdernes Landsbank, Viborg

Bikuben, Viborg

E Bindstouw, Lysgaard

Bryggeriet Thor, Randers

Fona, Viborg

Galsgårds Farvehandel, Viborg

Handelsbanken i Viborg

Hansen og Nielsen K/S, Viborg

Jacobi, kontoretablering, Viborg

Jyske Bank, Viborg

Kjær's Boghandel

J. N. Kjærsgaards Tømmerhandel A/S, Viborg

Løveapoteket, Viborg

Midtjydsk Frøhandel, Viborg

Nordjyllands revisionskontor, Viborg

Nykredit, Viborg

Nørhaven Bogtrykkeri

»Odin« A/S, Viborg

Pan Buslinier, Viborg

A. Røn Petersen, smedearbejde, Viborg

Anders Petersen, farvehandler, Viborg

Privatbanken for Viborg og Omegn

Sct. Mathias Apotek, Viborg

Schous Boghandel, Viborg

Schumanns Herremagasin, Viborg

Sparekassen SDS

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Svaneapoteket, Viborg

Viborg Mejeri

Viborg Blikkenslageri, v. Westergaard &

Viborg Rejsebureau, Viborg

Viborg Stifts Folkeblad

Østjydsk Bank, Viborg

Driftsregnskab for perioden 1/1-31/12 1984

INDTÆGTER:

Kontingent	38.020.00	
Bogsalg	5.206.16	
Annoncer	6.527.00	
Renter	1.393.23	
Moms	1.962.00	
Tilskud:		
Viborg Kommune ..	10.000.00	
Viborg amt	1.375.00	
DHF	5.550.00	16.925.00
		<hr/>
	70.033.39	
Overført fra sidste år	<u>30.399.22</u>	<u>100.432.61</u>

UDGIFTER:

Trykkeri	39.703.50	
Honorarer	2.870.00	
Moms	1.999.00	
Porto	7.645.00	
Møder og rejser	1.551.50	
Tryksager	1.478.38	
Kontingent SLF	1.520.80	
Diverse	1.514.30	
Gebyr girooverførsel	11.00	
	<hr/>	
	58.293,48	
Overført til næste år	<u>42.139.13</u>	<u>100.432.61</u>

Viborg, den 13. marts 1985

Undertegnede revisorer har dags dato revideret ovennævnte regnskab for perioden 1/1-31/12 1984. Kassebeholdningen var tilstede, giro- og bankbeholdning afstemt.

Finn Bertel

Jeanne Kjeldsen

Lokalhistoriske arkiver

BJERRINGBRO LOKALHISTORISKE ARKIV

Bjerringbro bibliotek, Realskolevej 12.

Tlf.: 06-681659.

Åbent: tirsdag & torsdag 16-18.

Leder: E. Broch, Fredensvej 17, 8850 Bjerringbro.

Æ FJANDBOARKIV

Iglsøvej 5, Stoholm.

Tlf.: 07-641585.

Åbent: tirsdag 15.30-17.30.

Leder: Aage Stilling, Vesterled 26, 7800 Stoholm.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR HVORSLEV KOMMUNE

Søndergade 2, Thorsø.

Tlf.: 06-966330, (06-96 63 90).

Åbent: 1/10-30/4 onsdag 15.30-17.30 eller efter aftale.

Leder: Kr. Boje Pedersen, Gl. Tungelundsvej 2, 8881 Thorsø.

LOKALHISTORISK ARKIV

Østergade 23, 7470 Karup J.

Tlf.: 07-10 15 77/47.

Åbent: torsdag 9-18 eller efter aftale.

Leder: Arendt Nielsen.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR KJELLERUP KOMMUNE

Blicheregnens Museum, Blichersvej 30, 8620 Kjellerup.

Tlf.: 06-88 08 77.

Åbent: 1. og 3. torsdag 13.30-16.30 samt 2. og 4. tirsdag 19-21 og fra 1. okt. til 1. maj.

Iøvrigt efter aftale.

Leder: Aksel Nielsen.

TJELE KOMMUNE, LOKALHISTORISK ARKIV

Søgården, Vingevej 12, Ørum Sønderlyng.

Tlf.: (06-45 12 77).

Åbent: torsdag 14-17.

Leder: Erik Esbensen, Randersvej 28, 8834 Hammershøj.

LOKALHISTORISK ARKIV FOR VIBORG KOMMUNE

Stiftsmuseet, Hjultorvet, 8800 Viborg.

Tlf.: 06-62 30 66.

Åbent: mandag-fredag 10-12 samt onsdag 14-18.

Leder: Henning R. Lauridsen.

LOKALHISTORISK ARKIV, AALESTRUP

»Knabergaarden«, Borgergade 8B, 9620 Aalestrup.

Tlf.: (08-64 12 86).

Åbent: mandag 18-20.

Leder: P. Gade, Vestergade 66, Aalestrup.

MØLDRUP KOMMUNES LOKALHISTORISKE ARKIVER

Kommunekontoret, Nørregade 15, 9632 Møldrup.

Tlf.: 06-69 12 00, (06-694277).

Åbent: torsdag 15-17.

Leder: Christian N. Hansen, Laastrup, 8832 Skals.

SALLINGSUND LOKALHISTORISKE ARKIV

Bajlum skole, Roslev.

Tlf.: (07-59 24 47).

Åbent: 1. og 3. torsdag i md. i per. okt.-apr. 19-21.

Leder: Otto Veile, Vestervang 7, Durup, 7870 Roslev.

SKIVE BYHISTORISKE ARKIV

Skive kommunebibliotek, Vestergade 1B, 7800 Skive.

Tlf.: 07-52 33 88.

Åbent: mandag-fredag 10-12.

Leder: Sv. Mortensen.

SPØTTTRUP LOKALHISTORISKE ARKIV

Spøttrup bibliotek, Ålbækvej 18, Lihme.

Tlf.: 07-56 00 81.

Åbent: 2. og 4. onsdag i md. 19-22.

Leder: H. Eriksen, Lihme, 7861 Balling.

SUNDSØRE LOKALHISTORISKE ARKIV

Jebjerg gl. skole, Jebjerg.

Tlf.: 07-57 45 22.

Åbent: mandag-onsdag 9-14 og e.a.

Leder: Knud E. Jakobsen, Risumvej 3, Risum, 7870 Roslev.

ARBEJDERNES
LANDSBANK

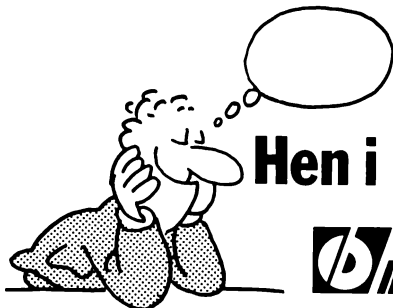
- din økonomipartner

Skt. Mathiasgade 34, 8800 Viborg.
Tlf. 06 - 62 63 77

Mandag-fredag 9.30-16.00, torsdag til 18.00.

VIBORG MEJERI

Dannebrogsgade 2 Viborg - Tlf. (06) 62 58 66

Hen i din bank

**BØSTJYDSK
BANK A/S**

Nykredit
giver gode råd
- gratis!

Nykredit
den nye danske kreditforening

Skt. Mathiasgade 1-3
8800 Viborg
Tlf. (06) 62 33 33

HANSEN og NIELSEN K/S
Snedkermestre

Absalonsvej – Viborg – Tlf. 62 17 11

Special-Trykkeriet Viborg a-s

Livøvej 1, 8800 Viborg Tlf. (06) 62 40 33*

Fotosats Reproduktion Offset

Spørg

SPAREKASSEN **sds**

så har du et problem mindre

*ih, de er
så flinke - hos*

FONA

NØRHAVEN BOGTRYKKERI A/S

HANDELSBANKEN

altid med i billedet

VIBORG STIFTS FOLKEBLAD

*Viborg amts
største dagblad*

Alt smedearbejde udføres

A. RØN PETERSEN
Falkevej 9 – 8800 Viborg
Telefon (06) 62 06 77

Tøjet får vi i

***Hvis problemet
er penge...***

Bikuben

-vi finder en løsning

DE KAN REGNE MED OS

**-Pilsneren
du ikke kun
drikker for tørst.**

*Personlig rådgivning
ind i...*

SCHOUS BOGHANDEL

Sct. Mathiasgade 50

Viborg

Tlf. 62 42 66

GALSGAARDS FARVEHANDEL

Gravene 18

Viborg

Tlf. 62 02 69

kjaer's
boghandel

boghandel/antikvariat

Sct. Mathiasgade 29 . Telefon 61 39 00
Viborg

VIBORG REJSEBUREAU APS

Dumpen 23

Tlf. *62 43 11

Viborg

Hjemstavnsmuseet

E BINDSTOUW

I LYSGAARD

11 km fra Viborg

Blichervej 40 - 8800 Viborg

Telefon (06) 66 75 79

J. N. KJÆRSGAARDS TØMMERHANDEL

VIBORG

VIBORG BLIKKENSLAGERI

Westergaard & Bak

Telefon 62 62 47

PAN BUS LINIER

Vesterbrogade 16

Viborg

Tlf. *62 58 77

PRIVATbanken

Viborg Afdeling

Sankt Mathiasgade 15 8800 Viborg - Tlf. (06) 62 26 00

Bankrådgiveren

**FARVELAND
BYGGEMARKED
INDUSTRIAFD.**

ANDERS PETERSEN

Farvervej 7

Vestervangsvej 18

8800 Viborg

Telefon (06) 62 12 66

JACOBI

Ringvejen - Viborg

Telefon 62 40 00

NR
REVISION

Nordjyllands Revisionskontor A/S
STATSAUTORISEREREDE REVISORER
Ringvejen . 8800 Viborg . Tlf. (06) 61 18 11

THOR,
got gammeldags
bajere.

Støt indsamlingen

til

Red Barnet

*

Svaneapoteket

Viborg

*

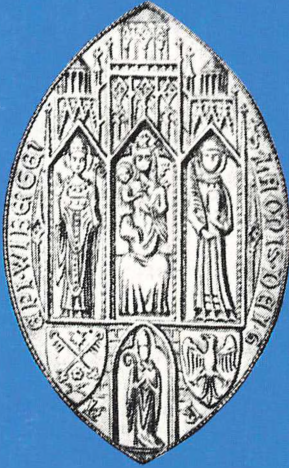
Løveapoteket

Viborg

*

Sct. Mathias Apotek

Viborg

Historisk Samfund for Viborg Amt

er oprettet 1928 og har til formål:

»at vække historisk interesse hos amtets befolkning og indsamle oplysning om historiske begivenheder i amtet, om befolkningens liv og færden i tidligere tider og om personer, der har haft særlig betydning for denne del af landet, samt at værne de historiske minder.«

Formålet søges fremmet »dels ved udgivelse af en årbog med lokalhistorisk indhold, dels ved afholdelse af offentlige møder på dertil egnede steder i amtet med foredrag af historisk indhold og ved at bidrage til og støtte udgivelsen af historiske arbejder vedrørende egnen osv.«

Samfundet har gennem årene udover årbøgerne kunnet tilstille sine medlemmer en række vægtige særpublikationer, senest de smukke og efterspurgte bøger *Billeder af Viborg amts forhistorie*, *Fæstebonde i Nørre Tulstrup* *Christen Andersens Dagbog*, *Steen Steensen Blichers beskrivelse af Viborg amt 1839*, *Viborgs brand 1726* og *Chr. Jacobsen: Gudenå*.

Kontingent er p. t. 50,00 kr. årligt, der betales ved modtagelsen af årbogen, hvis pris i boghandelen er 75,00 kr.

Medlemmerne kan til favørpris erhverve ældre årgange og en række andre publikationer.

Indmeldelser modtages af fru Else Hansen, Centralbiblioteket, Vesterbrogade 15, 8800 Viborg, telefon (06) 62 44 88, eller af bestyrelsens medlemmer.